

izv.prof. dr.sc. Renato Matić
prof.dr.sc. Mirjana Krizmanić
prof.dr.sc. Žarko Puhovski

Holokaust, ljudska prava obrazovanje II

Izdavač: Židovska općina Zagreb
Za izdavača: prof.dr.sc. Ognjen Kraus
Radna verzija, svibanj 2017.

Sadržaj	Stranica
Renato Matić, Socijalna odgovornost - pretpostavka humanizacije društvenih odnosa	3
Mirjana Krizmanić, O počiniteljima, pasivnim promatračima i spašavateljima	16
Žarko Puhovski, Razlozi epohalne prihvaćenosti genocida	52

izv.prof.dr.sc. Renato Matić

Socijalna odgovornost - pretpostavka humanizacije društvenih odnosa

Uvod

Dosadašnje teme koje sam izlagao na Šoa akademiji trebale su naglasiti ukupne društvene okolnosti koje su dovele do Holokausta, a opstaju i dalje unatoč iskustvu najgoreg od svih dosadašnjih padova u ljudskoj povijesti.

Prva tema je pripremljena pod nazivom Društvo između Holokausta i ljudskih prava, i trebala je upozoriti na činjenicu da unatoč ratnom porazu nacizma, njegove su društvene pretpostavke vezane za ekonomsko, političko i kulturno područje življenja, ostale netaknute i predstavljaju realnu opasnost za ponavljanje povijesti.

Druga tema naslovljena, Odgoj i obrazovanje: instrumenti autoritarnosti ili emancipacije? Pokušava odgovoriti na pitanje koje društvene institucije podržavaju čovjekovu potrebu da bude pokoran, da ne pruža otpor, te da druge oko sebe drži u pokornosti.

Sadržaj koji je pred nama trebao bi usmjeriti pažnju prema onim društvenim kapacitetima, koji se nalaze u svakom obliku zajedništva ali su zbog dominantne logike realizacije ciljeva vezanih za ekonomsku i političku moć, strukturalno potisnute u drugi plan. Dakle, bit će riječi o pretpostavkama izgradnje humanijeg društva na osnovama socijalne odgovornosti.

Sloboda nasuprot nasilju

Kada je riječ o nasilju - nenasilju, osnovna prepreka djelotvornom suočavanju društva s problemom nasilja, su kriteriji prema kojima će se određeni oblik društvenog djelovanja definirati nasilnim, tko i s kojim ciljem definira kriterije nasilnog - nenasilnog, tko i pod kojim okolnostima razumijevanja ili interesnog usmjerenja prihvaća nametnute kriterije, te kolika je odgovornost svakog ponaosob tko sudjeluje u kreiranju društvene stvarnosti, te kome može biti od koristi kad se netko proglasi krivom, o čemu će i dalje biti spora, bez općeprihvatljivog rješenja i vidljivog kraja rasprave. S druge strane izabere li se kao kriterij posljedica, i to u najširem rasponu od ograničavanja slobode i štete, preko trpljenja i patnje, pa sve do boli i smrti, koja nastaje kao rezultat

nečijeg djelovanja ili stabiliziranog društvenog odnosa, tada se u središtu pojavljuje osoba kao neprelazna stvarnost. Pod pretpostavkom da ništa što je čovjek stvorio, uključujući sve zakone, norme, i vrijednosti ne može biti važnije od života, kao vrijednosti koju je moguće uništiti ali ne stvoriti ili obnoviti, tada kriterij korisnosti ili štetnosti nekog djelovanja postaje život i dobrobit svake osobe, kao generičkog bića.

Ukoliko nešto drugo preuzme mjesto osobe, tada to nije živa zajednica već mehanizam koji se po potrebi može rastaviti, iznova sastaviti ili isključiti. Dakle, nije više riječ o živom organizmu već o stroju. Želimo li ispitati o kakvom je zajedništvu riječ, dovoljno je pogledati koliko je zaživjelo načelo poštivanja osobe (bijeće, crne, žute, obrazovane, neobrazovane, zdrave, hendikepirane, bolesne, stare, siromašne, bogate, siromašne, anonimne, slavne...).

Potreba za samoostvarenjem u društvenom življenju i promišljenom djelovanju, pripada svakom čovjeku, ali se potpuno, u punini dostojanstva, ostvaruje tek slobodnim izborom: čovjek slobodno bira hoće li živjeti sam ili u zajednici, hoće li se posvetiti isključivo sebi ili drugima, hoće li misliti i djelovati samo za svoje ili i za opće dobro - sve su to mogućnosti potpuno otvorene čovjekovu slobodnu izboru.

Slobodno djelovanje znači bez prisile, nenametnuto, vlastitom odlukom usmjereno, nasuprot neslobodnom koje zasnovanom na jednostavnom odgovoru na podražaj, gdje izvor podražaja izaziva prinudnost tj. neslobodu djelovanja definirajući mu smjer i karakter. Neslobodno djelovanje ne znači nužnu svjesnost o prinudnosti ili prepoznavanju želje za nametanjem tuđe volje, te poništenjem vlastite odluke. Reklo bi se da je puno veći broj slučajeva u kojima subjekt vlastito neslobodno djelovanje doživljava izrazom krajnje i nesputane slobode. Naime, izvanjski podražaj ne mora biti samo jednoznačan i izravan, kako bi odgovor bio "prinudan" i neslobodan. Nametanje, ograničavanje, usmjeravanje ponuda, ciljeva i potreba, izvanjska je iznuda odgovora, a svako djelovanje od strane subjekta koje je vođeno isključivo ciljem, uz nepromišljanje sredstava i posljedica neslobodno je djelovanje, jer predstavlja ropstvo jednom cilju, što je suprotno slobodnom izboru više mogućnosti.

To znači bez prisile, nenametnut, vlastitom odlukom usmjeren slobodan izbor, čime se ispunjava naša individualna sloboda. Nasuprot toga je aktivnost koju Erich Fromm naziva *bijegom od slobode*, ili pretvaranje sebe u pasivnog primatelja, pasivno biće koje se tek onda po izgledu razlikuje od svih drugih živih oblika koji su čovjeku

daljnji ili bliži rođaci i kojima je osnova djelovanja instinkt, odgovor na podražaj. Sloboda odlučivanja ne može se ostvariti bez promišljanja vlastitih odluka i postupaka, jasnoće vlastite uloge, i konačno svijest o odgovornosti za izbor i posljedice djelovanja, čime se zaokružuje osobna sloboda, bez koje se čovjek nalazi tek korak od pasivnosti, i pretvaranja sebe u objekt volje nekog drugog, što svatko pri svjesnom razmišljanju želi izbjeći. U tom smislu sloboda odlučivanja pretpostavka je za izgradnju samopoštovanja, a time punine samosvijesti. Budući da je smislenost vlastitog djelovanja bitno prepoznatljiva unutar socijalnog konteksta, ostvarenje slobode ovisno je i o kakvoći djelovanja unutar socijalnog okružja.

Socijalna odgovornost

Djelovati u najširem smislu znači gospodariti materijalnim i duhovnim dobrima, tj. imati određenu moć: mogućnost provesti vlastitu volju, a djelovati unutar društvene stvarnosti orijentirajući se zajedničkim ciljevima i pridržavajući se dogovorenih pravila igre, znači djelovati društveno funkcionalno iz perspektive svijesti o odgovornosti za posljedice djelovanja. Za pojedinačni doprinos trajnoj funkcionalnosti društva i društvenih odnosa, nužna je spoznaja o osobnoj odgovornosti za kvalitetu vlastitih unutar društvenih odnosa i uloga ili spoznaja o socijalnoj odgovornosti. Tako dolazimo do pojma socijalne odgovornosti i socijalno odgovornog djelovanja. Socijalna odgovornost, ili socijalno odgovorno djelovanje, samo spoznaja i samosvijest o osobnoj odgovornosti za kvalitetu vlastitih uloga društvenih odnosa i uloga i djelovanje u skladu s novim spoznajama. U tom smislu, subjekt bilo kakve promjene je osoba, svatko od nas, pa tako i promjena svijeta na bolje ne može krenuti od nikoga drugog osim od mene.

Načelo pravednosti

Kako bi se ostvarila socijalna odgovornost, tj. kako bi djelovanje unutar društvenog prostora poprimilo funkcionalni oblik tj. kako bi posljedice ostale u funkciji osobne i opće dobrobiti, djelovanje treba biti usmjereno nekim dogovorenim pravilima, koja prije svega moraju osigurati prihvatljivu razinu jednakosti u mogućnostima pristupa postojećim duhovnim i materijalnim dobrima, tj. moraju ispuniti načelo pravednosti. Poštivanje tog načela može se na normativnoj razini izazvati, trajno poticati, ali ne potpuno sačuvati i osigurati samo normativnim sredstvima – tj. jasno dogovorenim pravilima društvene igre, koja mogu imati i zakonsku formu. Pravednost

se pojavljuje u ranom socijalizacijskom sazrijevanju pojedinca i ostaje kriterijem za prosudbu svih elemenata društvene strukture, a posebno društvenih institucija. Pravednost je svijest o činjenici da svi drugi imaju potpuno jednaka prava nad zajedničkim (prirodnim i društvenim) resursima i za društvenim normama propisano postizanje istih ciljeva, te s tim načelom usklađeno djelovanje. U slučaju zanemarivanja ovog načela, prevladat će stav da su moja prava veća od prava drugih osoba i sukladno tome slijedi ponašanje koje druge doživljava ne kao suradnike i jednakopravne osobe već podanike ili konkurente za posjedovanje istih dobara koja unaprijed smatram svojim. Bez načela pravednosti slijedi stalni sukob i usmjeravanje energije na eliminaciju drugih osoba umjesto na postizanje zajedničkih dogovorenih ciljeva. Načelo pravednosti osigurava poštivanje svih osoba, njihovih zajamčenih prava i omogućuje da svaka od njih slobodno usmjeri svu energiju i kreativnost postizanju zajedničkog cilja. Ideja pravde često je postavljena kao temeljno načelo društvenog poretka, po kojemu svakome pripada pravo biti priznatim u svojoj osobnosti i živjeti životom dostojnim čovjeka. Svaki čovjek ima pravo na temeljne materijalne i druge mogućnosti, koje će mu omogućiti dostojan život i djelatnu ulogu u organiziranju društvenog života, što moraju poštivati svi ostali, kao i društvo u cjelini, kao što svaki čovjek mora poštivati prava drugih i društvo u cjelini, a to je temelj osobne i društvene moralnosti. Emile Durkheim u svojoj znamenitoj raspravi O podjeli društvenog rada, smatra da je moralni društveni razvoj zapravo prijelaz iz društva u kojem vlada mehanička solidarnost (vrijednost zajedništva izraženog u istovrsnosti članova neke društvene skupine), prema društvu organske solidarnosti (činjenica međusobne ovisnosti ljudi koja proistječe iz visokog stupnja društvene podjele rada). Prvi stupanj razvoja sadrži u sebi primjer mehaničke solidarnosti a drugi sadrži neke elemente solidarnosti i značajke društvene recipročnosti ili uzajamnosti, što Eugen Pusić u knjizi Društvena regulacija, naziva osnovnim moralnim načelom društvenog razvoja. Uzajamnost ili recipročnost je spremnost svojim ponašanjem ostvariti interese drugih, koji unaprijed nisu određeni, uz očekivanje ekvivalentnog uzvrata, iz čega proistječe vrijednost pravednosti.

Pravednost se u značajnoj mjeri može potaknuti društvenim normama tj. izgradnjom društvene strukture koja će podržavati pravedne društvene odnose. S obzirom da načelo pravednosti osigurava poštivanje svih osoba, njihovih zajamčenih prava, i omogućuje da svatko slobodno izrazi kreativnost i originalnost, država kao

građanski servis može osigurati njezinu svakodnevnu prisutnost u nizu društvenih odnosa. Svijest o mogućnosti da se pravednost do određene mjere osigura realnim mehanizmima društvenih normi i socijalne kontrole, osnažit će zahtjev u pravcu društvenih aktera koji su delegirani od strane građana i plaćeni da svoje dužnosti realiziraju prema zajedničkim interesima i na korist svih građana.. Društvo se razvija prema stupnju više humanizacije društvenih odnosa, ako je kod većine izgrađena svijest da je moguće i potrebno individualne kapacitete mobilizirati prema humanim i demokratskim zajedničkim ciljevima.

Uz načelo društvene pravednosti, još od antičkih vremena, veže se umjerenost – osobna vrлина koja je bitna za postignuće pravednosti, jer sprječava želju za posjedovanjem, koja teži potpunom lišavanju drugih osoba bilo kakvog pristupa određenim dobrima, a umjesto aktivnog gospodara nad dobrima, postaje se njihovim ovisnikom. Tada, druge osobe, umjesto suradnika postaju neprijateljima koje smo spremni žrtvovati za činjenicu posjedovanja. Građane je moguće potaknuti prema razumnijem promišljanju osnovnih potreba, tj. prema samokontroli posjedovanja. Upravo je Šoa akademija mjesto na kojemu se o ovom aspektu humanizacije društva, može utemeljeno raspravljati. Osobe koje su preživjele iskustvo logora smrti, često ponavljaju kako poslije toga, nikad više nisu mogle razmišljati o životu i osnovama preživljavanja, koji bi većina drugih, bez takvog iskustva mogla razumjeti. Postavljajući pitanje što je dovoljno za život, odgovor je krajnje jednostavan i svodi se gotovo na prirodno zadane potrebe biološkog organizma: zrak, voda, san, održiva količina hrane, te izostanak klimatskih i društvenih okolnosti opasnih po život. Sve iznad toga je problematično u smislu osobne procjene zadovoljstvom, koja paralizira svaku aktivnost. Moguće je željeti više i biti nezadovoljan navedenim, ali je nemoguće istodobno spavati na dva mjesta, ili voziti dva automobila. Usklađena institucionalna promocija vrline umjerenosti osigurava odgovoran odnos prema dobrima i razumno upravljanje i u tom smislu značajnu društvenu prisutnost načela pravednosti.

Promicanje i uvažavanje vrline umjerenosti osigurava odgovoran odnos spram povjerenih dobara i razborito upravljanje koje će osigurati vladavinu načela pravednosti. Nedostatak pravednosti na strukturalnoj razini pomaže socijalno dezorganizacijske ili procese društvenog raslojavanja, dok na razini svakodnevne društvene zbilje promovira izbjegavanje zakonskih okvira i izbor devijantnosti kao

sredstvo društvene adaptacije, odnosno postizanja društveno prihvatljivih ciljeva, nedopuštenim sredstvima, o čemu raspravlja Robert Merton u poznatom tekstu Socijalna struktura i anomija. Nepravednost je lako prepoznatljiva i mjerljiva, pa ju logična i pažljivo izgrađena zakonska struktura može u velikoj mjeri demotivirati, ali nikada ju ne može potpuno zaustaviti i iskorijeniti. Tek je pravednost kao životni stav i jasan cilj, ako se živi i svjedoči na svim društvenim razinama i u prevladavajućem broju pojedinačnih slučajeva jedina čvrsta zaprjeka suprotnim procesima. Da bi nepravednost bila neželjenim sredstvom, pravednost mora biti željenim ciljem, što znači da mora prevladati kritična masa volje za pravednošću. Ako je pravednost prisutna samo formalno a ne i sadržajno, društvena će stvarnost uistinu bolovati od dezorganizacijskih i anomijskih procesa. Nerazjašnjeno i nesankcionirano nagomilavanje materijalnih dobara nepoštenim i nepravednim sredstvima, neovisno o tome je li to u nekim okolnostima bilo po zakonu ili ne, postaju pokretač sukoba i dugoročne društvene nestabilnosti. Bez jasnog društvenog odgovora na nepoštenje i nepravdu otvara se široki prostor da zajedničko iskustvo o zločinačkim metodama realizacije društvenih ciljeva, postane pravilo, te da pojedinačni slučajevi postanu zajednička navika. Zato je jedini ispravan odgovor na nasilje i nepravdu, izbjegavanje neutralnog stava. Moguće je kazati, to nije moj posao, ali se često zaboravlja da je ljudima nemoguće izbjeći odgovornost za čovječnost, te čovječnim ili humanim djelovanjem ispuniti osnovnu svrhu postojanja i svoj glavni posao, biti čovjek. Na toj razini započinje odgovornost svakog od nas, za pravedno društvo i humano življenje.

Hoćemo li mirno promatrati društvenu nepravdu dok su nekom drugom ugrožena osnovna ljudska prava ili ćemo se uključiti, to je naravno pitanje slobodne odluke, i to nam nitko ne može nametnuti, ali uključivanjem dopuštamo sebi odgovor: „Ja sam učinio ono što je bilo moguće“. Nasuprot tome, kalkulacija dovodi do jedinog mogućeg ishoda, kojega tako slikovito izriče evangelički biskup Martin Neumoller, kao zaključak propitivanja vlastite savjesti o tome zašto se dogodio Holokaust: „Kada su došli po mene, više nije bilo nikoga da se pobuni“.

Načelo solidarnosti

Činjenica da se socijalna pravednost može funkcionalno regulirati normativnim sredstvima, tek je prva razina, na kojoj se ostvaruje socijalna odgovornost i najvećim je dijelom vezana za područje preraspodjele i gospodarenja materijalnim dobrima. Iduća

razina nadilazi mogućnosti normativne regulacije, ulazi u područje savjesti i volje, a tek se u manjoj mjeri može izvanjski pokrenuti. To je načelo solidarnosti u smislu obzirnosti, osjetljivosti za potrebe i probleme drugih u smislu svijesti o življenju iste stvarnosti, poznavanje i priznavanje činjenice da se bijeda i blagostanje u istoj zajednici šire pravilom spojenih posuda, te da se ne može dugo ostati nezainteresiranim za događanja u istoj stvarnosti. Bez solidarnosti umjesto odgovornog gospodarenja raspoloživi resursi postaju predmetom beskrupulozne grabeži tj. mehaničkog gomilanja materijalnog bogatstva na jednoj i potpunu neimaštinu na drugoj strani. Logično je da takvo društveno stanje ne može biti dugovječnim jer će vladajuća logika dovesti do općeg sukoba za dobra, što znači da će svaki zajednički cilj i dogovorena pravila biti zamagljeni i zaboravljeni, čime će i zajednica, kao zajedničko smisljeno življenje i djelovanje, izgubiti temelj ali i orijentaciju, što će konačno dovesti u pitanje njezinu egzistenciju.

Nasuprot tome, poštivanje načela solidarnosti osigurava stupanj bezinteresne komunikacije i povezanosti, koji neće dozvoliti ugrožavanje istih prava na življenje i slobodno djelovanje. Načelo solidarnosti jača osjećaj onih koji su trenutno ili trajno potrebni pomoći da neće biti zanemareni, te svijest svih drugih kako bezinteresno ulaganje nije bacanje već naprotiv donosi visoko profitabilno ulaganje, te opći zaključak, kako su unaprijed osigurani izgledi za mir i sigurnost u zajednici i nemogućnost interesnih sukoba među osobama i skupinama. Solidarnost je, kako navodi Eugen Pusić, vrijednosno emocionalni stav je relativno trajna spremnost zapostaviti vlastite interese u korist interesa drugih u određenim situacijama. Solidarnost se širi kako se povećavaju ljudske skupine, koje pojedinac osjeća svojim: od obitelji, preko plemena, naselja, grada, nacije, nacionalne države, do čovječanstava i budućih naraštaja, a racionalizira se kao svijest o međusobnoj ovisnosti društvenih članova tako da pojedinac načelno pristaje na mjere društvene intervencije u korist pojedinaca i skupina u normativno određenim situacijama ugroženosti ili nevolje, kao i na mjere društvene preraspodjele u korist zajedničkih i općih društvenih interesa, a da mu korisnici tih mjera osobno uopće nisu poznati.

Pojam solidarnosti na kojemu je tek moguće očekivati i graditi pravedno društvo, mnogoznačno se upotrebljava u svakodnevici, poglavito u političkoj terminologiji, pa ga je teško ponekad zaštititi od zlorabe. U društveno vidljivom sadržajnom smislu solidarnost ukazuje na činjenicu međusobne povezanosti i zajedničke sudbine svih ljudi,

podigne razinu svijesti o realnoj odgovornosti za dobro drugoga i opće društvene stvarnosti. Na široj društvenoj razini solidarnost se ne može ostvariti samo normativno, tj. pukim zahtjevima, posebno ne obvezujućim i kaznenim odredbama, jer se tako može postići uglavnom suprotni učinak. Koliko god je načelo pravednosti obvezujuće i predstavlja najnižu razinu socijalne odgovornosti, koja se može učiniti neupitnom, a suprotno ponašanje podvrgnuti sankcijama, toliko je solidarnost vrednota, koja se ne može osigurati prijetnjom negativnih iskustava. Čak se i sustavno promicanje i nagrađivanje konkretnih dijela solidarnosti često "usprije" negativno manipulirati, jer prenaplašeno uvjeravanje kako je solidarnost nešto vrijedno i dobro ne znači ništa, dok se temeljem vlastitog iskustva solidarnost ne pretvori u životni stav utemeljen na osobnoj spoznaji o samopoštovanju i dostojanstvu, koje se stječe aktivnim pristupom solidarnosti, a ne tek pukim konzumiranjem solidarnosti drugih.

Očekivanje djelotvorne solidarnosti od drugoga često zna prijeći u očekivanje obveze za koju se ne duguje nikakva zahvalnost, pa se gubi bitan interpersonalni osjećaj povjerenja i bliskosti, koji je uglavnom bitniji od pukog primanja i darivanja. Materijalna razina solidarnosti je potrebna, ali je zapravo samo izraz i posljedica spomenutog životnog stava, i ukoliko je bit solidarnosti sa simboličke razine tj. međuljudske bliskosti, pomaknuta na materijalni iskaz, trajno se zadržava odnos manje vrijednog konzumenta i više vrijednog darivatelja.

Stalna uloga konzumenta jača osjećaj bespomoćnosti i beskorisnosti, jer svaki daljnji čin naviknutog primanja marginalizira osobu primatelja, ukidajući mu temeljno pravo na djelotvornost i odlučivanje o vlastitoj sudbini, čime mu se oduzima uloga subjekta. Takav status ima negativan učinak za primateljevo dostojanstvo, od čega se on može zaštititi mehanizmom povlačenja, katkad i autoagresije, ali može potaknuti i stjecanje navike, kao i nerealne procjene stvarnosti i uloga, te stalnog očekivanja da netko drugi vodi brigu i preuzima odgovornost za svaku njegovu situaciju, što rezultira nezahvalnošću i nezadovoljstvom, pa i osudom svih drugih za vlastiti društveni položaj. Kod darivatelja, takav uistinu ponižavajući odnos stvara nelagodu pa čak ili sumnju u dobrotu samog djela, dok na drugoj strani materijalno darivanje, uglavnom viška vrijednosti, često zna biti samo čin simboličke higijene vlastite savjesti, ali i čin samopromicije na široj društvenoj razini.

Bit solidarnosti, dakle ne može se reducirati na materijalni izraz pomoći, već znači podijeliti s nekim životnu zbilju, biti prisutan, pokazati želju za pomoć, podijeliti ono što se ima, bez obzira o količini. Primjerice, solidarnost imućnih i onih koji obnašaju odgovorne dužnosti s ostalim građanima, u teškim društvenim okolnostima nije u dobrotvornim akcijama, darivanju, koliko u iskazu zajedničkog trpljenja stvarnosti, ma kakva ona bila, pa je odustajanje od visokih plaća, luksuznih automobila, stanova i reprezentativnih domijenaka, te dostojanstveno, uljudno i transparentno obnašanje službe, s prepoznatom voljom za pomoći općem dobru, puno jači iskaz solidarnosti i shvaćanja njezine biti od medijski razvikanih prigodničarskih kratkih posjeta siromašnim, bolesnim i najviše pogođenim građanima.

Bit solidarnosti je nadalje u tome što darivati može svatko, bez obzira na materijalnu stvarnost koju živi, svatko može živjeti solidarno s drugima, pomagati drugima i tako posvjedočiti da je čovjekovo dostojanstvo daleko iznad materijalne razine, ostvarive u relaciji imati i dati, već u volji za pomoći, čak i kada je potencijalnom darivatelju pomoć objektivno potrebija nego potencijalnom primatelju.

Nedostatak solidarnosti, na razini životne društvene zbilje, manifestira se u rasponu od smanjene osjetljivosti za potrebe drugih osoba do izravnog ugrožavanja njihovih ekonomskih i životnih prava. Smanjena razina solidarnosti bitno će narušiti i načelo pravednosti, koje se tada ne može u društveno funkcionalnoj mjeri zaštititi ni najdjelotvornijim zakonskim normama, jer ako su zakoni moralni minimum, moralna erozija, koja je najjasnija u nedostatku solidarnosti, ostavlja ih bez čvrstog temelja i oni ne mogu sami sačuvati potrebnu količinu socijalne odgovornosti.

Načelo međusobnog prihvaćanja i uvažavanja

Treća razina i treće načelo socijalne odgovornosti najmanje je vezano uz područje materijalne društvene stvarnosti i materijalne preraspodjele dobara, ali ako u društvu postoji prepoznatljiv stupanj socijalne pravednosti i obzirnosti, može se očekivati i značajna prisutnost međusobnog uvažavanja u smislu postojanja slobodne volje i želje za prihvaćanjem drugih članova društva sa svim njihovim osobnostima i različitostima. Za razliku od pravednosti i solidarnosti, uvažavanje je gotovo nemoguće normativno potaknuti, osim u početnim koracima koje nazivamo tolerancijom, jer su socijalni iskazi netolerancije, kao pune suprotnosti uvažavanju, uglavnom prepoznatljivi i podvrgnuti,

uglavnom, neobvezujućoj osudi a tek na visokom stupnju pravne uređenosti društva i jasnim društvenim sankcijama.

Moguće je kazati da je ova razina socijalne odgovornosti i najkompleksnija, jer osim što je najmanje vezana uz područje materijalne preraspodjele dobara, i što se tek do određene razine može regulirati društvenim normama, ona prije svega uključuje slobodnu volju. Slobodnu volju za prihvaćanjem drugog i drugih članova društva, sa svim njihovim osobnostima i različitostima. Prihvaćanje svojom voljom, ne zato što im je netko propisao, ne zato što je manifestacija nepodnošenja kažnjiva, nego zato što ja vjerujem i znam da ja to ispravno. Postojanje pravednosti i solidarnosti, moguće je do određene razine nametnuti, poticati i sankcionirati ali prihvatiti nekoga nije moguće bez jasne svijesti o tome što to znači. Prva razina, vrlo bitna jest tolerancija, što doslovno znači, snošljivost, trpljenje, podnošenja, a u svakodnevnom se životu ogleda u stavu: pustiti nekoga na miru. Na prvi pogled, socijalni ambijent u kojemu svatko svakoga tolerira, svakako predstavlja vrlo visoku razinu humanizacije međuljudskih odnosa. Problem se krije upravo u tome, što nitko ne zna što je sadržaj onoga što se ne vidi. Kao primjer, moguće je upravo izabrati vrijeme neposredno prije jačanja nacističke države u Njemačkoj. Dvadesetih godina, dvadesetog stoljeća, unatoč jačanju nacističke retorike, većina njemačkih građana, nije iskazivala ni približan stupanj antisemitizma, onomu koji je prihvaćen samo nekoliko godina kasnije. Pojedinačni događaji, koliko god je bio prisutan statistički rast, i mogla se naslutiti nadolazeća prijetnja, bili su prisutni na razini ekscesa, i uglavnom su zakonski sankcionirani. Međutim, ono što je stvarno bilo sadržajno prisutno na latentnoj razini, počelo se manifestno događati onog trenutka kad je zakonski okvir prvo popustio, a potom vrlo brzo, postao ne samo dopušten, već i poželjan, sve dok je na najvišoj razini, izbjegavanje progona proglašeno izdajom i zločinom protiv države. Ili recimo, primjer hukanja na stadionima kao oblik rasizma, potom vrijeđanja, pozivanja na mržnju i nasilje, na prvi je pogled zakonski regulirano, i povlači uglavnom prekršajne kazne. Problem je na prvi pogled vidljiv, u tome što društveni odgovor, ne potiče na odustajanje. Zakonski okvir ne predviđa korak dalje, i ne uključuje restitutivnu dimenziju, koja bi se dublje suočila s problemom. Koja bi dovela do samostalnog zaključka da je hukanje i vrijeđanje nepoželjno, ne tek zato što povlači nepoželjnu sankciju, već prije svega zato što samo po sebi nije ispravno, jer u mjeri u kojoj ne želim biti žrtva hukanja, vrijeđanja, mržnje i prijetnje, ne želim tome izvrgavati

bilo koga drugog. Tolerancija može rasti do granice pristojnog odnosa s drugim osobama na javnom mjestu može, ali kao što pristojnost može biti manifestno vidljiva ili upadljiva, ona ne mora značiti prihvaćanje osobe, prema kojoj se iskazuje. Za takvu svijest, o poželjnosti prihvaćanja i uvažavanja drugoga, jednako kao što netko sam želi biti prihvaćen i uvažavan od drugih, premda neophodan, nije dovoljan samo zakonski okvir.

Svakako je značajniji indikator uvažavanja spremnost na dijalog jer je nemoguće ispuniti načelo uvažavanja osobe bez uvažavanja njezinog stava i mišljenja. Tu je posebno bitno naglasiti da dijalog podrazumijeva moguće suprotstavljene stavove, a ne suprotstavljanje osobi koja ima druge stavove već slobodno isticanje vlastitih i usporedbu sa stavovima drugih. U dijalog se ulazi s ciljem pronalaska najbolje odluke i kriterij za to nije osobnost, društveni ugled ili status onoga tko stav zastupa, već je bitna kvaliteta samog prijedloga. Naime, u slučaju zajedničkog izbora najboljeg stava svi će sudionici imati i najveću korist, što nije slučaj ako je osnovni kriterij izbora mišljenja - osoba ili interesna skupina koja je autor prijedloga. Dijalog podrazumijeva slušanje i uvažavanje mišljenja neovisno o tome tko ga izriče, jer je izvjesno da će široki prostor razmjene ideja dovesti do najboljeg rješenja za svaku moguću situaciju, a unutar takvog razmišljanja je također izvjesno da će svi sudionici rasprave imati najveću korist. To je nemoguće ostvariti u okolnostima kad je kriterij slušanja i uvažavanja mišljenja položaj onog tko izriče stav, nečija individualna i partikularna prava, ili specijalni interesi. Naprotiv, spremnost prihvatiti mišljenje i osobu, koja za uzvrat ne može ponuditi nikakvu beneficiju, posebno ako je riječ o komunikaciji s pripadnikom društvene kategorije, prema kojoj postoji veća socijalna distanca, može predstavljati bitan indikator prvo tolerancije, a potom i uvažavanja. Koliko god je kultura dijaloga bitna u smislu društvene funkcionalnosti, interesnog izbora najboljeg rješenja, spremnost na dijalog, neovisno o sugovorniku govori o spremnosti za uvažavanjem samog sugovornika, druge osobe bez predrasuda, a to konačno znači odbijanje predrasuda o onim osobama i društvenim kategorijama čije je odbacivanje općeprihvaćeno, poželjno, pa čak i društveno privilegirano.

Marginalizacija određene društvene skupine, upućuje na opasnost od diskriminacije, a to je često samo korak do progona i zločina i društvenog konteksta u kojemu progon različitih postaje instrument osobne promocije. Uspon u društvenoj hijerarhiji često je bio povezan sa dokazivanjem putem progona i nasilja društveno obilježeni osoba. Kao što je dokazivanje u nacističkom režimu povezano s progonom

„manje vrijednih“ etničkih skupina, „nepoćudnih“ u smislu svjetonazora, političkog izbora, osobnih sklonosti i zdravstvenih mogućnosti, u različitim je izvedbama komunizma i boljševizma društvena promocija znala biti popločana progonom „klasnog neprijatelja“, a to je također mogao biti baš svatko.

Odustajanje od predrasuda i sklonost dijalogu bitne su značajke tolerancije i uvažavanja, što je ostvarivo u okolnostima postojanja pravednosti i solidarnosti, i što se više društveni odnosi razvijaju na tim načelima, smanjuje se mogućnost, ali i potreba izvanjskog uvjetovanja i kontrole ponašanja, a uvećava se prisutnost slobodnog izbora socijalno odgovornog djelovanja. Aktivnosti koje odstupaju od načela pravednosti, solidarnosti i tolerancije, ispunjene su sadržajima suprotnog predznaka: nepravednošću, bezobzirnošću i međusobnom diskriminacijom, čime se upotpunjuju pretpostavke devijantnosti u društvu. Ako je djelovanje suprotno načelima socijalne odgovornosti izvanjski društveno motivirano: ako su nepravednost, sebična grabež i nepoštivanje druge osobe zaštićene neučinkovitom zakonskom ili normativnom podlogom (nedjelotvornom zakonskom sankcioniranju: pojava sveopće korupcije, krađe privatnog i javnog vlasništva, nepravednog bogaćenja popraćenog medijskim ugledom, neodgovornog upravljanja društvenim dobrima – novcem poreznih obveznika isl.; nesposobnosti moralnog ali i zakonskog sankcioniranja prekomjerne rastrošnosti i bahatosti u uvjetima opće neimaštine), ili ako se načela i konkretni sadržaji pravednosti, solidarnosti i uvažavanja osobe prešućuju (zbog medijske neatraktivnosti u natjecanju sa slučajevima suprotnog predznaka) ili verbalno zagovaraju, a svakodnevnim praksom izvrgavaju podsmjehu, te se na individualnoj i općoj razini dopušta zaključak kako se poštenje ne isplati - možemo govoriti o okolnostima strukturalnog nasilja i devijantnosti, (jer se kroz elemente društvene strukture umjesto očekivanih normativnih i vrijednosnih obrazaca, ispunjavaju različite ili one koje predstavljaju potpunu suprotnost i negaciju očekivanih).

Zaključak

Osnova poželjnog društvenog odgovora u smislu institucionalnih mogućnosti promocije socijalno odgovornog življenja putem slobodnog izbora načela pravednosti, solidarnosti i uvažavanja svake osobe, ostvariva je i dohvatljiva u svakom od socijalizacijskih razdoblja. To znači, ako zbog niza okolnosti nešto od toga ili sve izostane na razini primarne ili obiteljske socijalizacije, iduća razina koja se uglavnom ostvaruje u

odgojnim i obrazovnim institucijama, može potaknuti značajan iskorak. To je ostvarivo tek ako odgojna komponenta ne trpi zbog obrazovne. Moguće je izmjeriti i točno reći koliko je tko imao različitih individualnih provjera znanja u vrijeme svog osnovnoškolskog i srednjoškolskog razdoblja. Nasuprot tome u školama ne postoji test kojim bi se mjerilo „prolazno vrijeme“ u odgojnom smislu. U smislu usvajanja i internalizacije humanih i demokratskih vrijednosti, svjesnog i slobodnog izbora navedenih načela socijalne odgovornosti. Ne bi smjelo biti moguće izaći iz škole bez jasnog i dubokog razlikovanja dobra i zla, bez jasnog razumijevanja da nije moguće očekivati dobro u svom životu a činiti, dopuštati ili nezainteresirano promatrati kako netko drugi trpi uvrede, poniženja, progon ili bilo koji oblik nasilja, kao i bez razlikovanja postupaka koji će rezultirati zlom posljedicom od onih koji će oplemeniti društvenu stvarnost i učiniti ju boljom, pravednijom, solidarnijom i humanijom.

Prof.dr.sc. Mirjana Krizmanić

O počiniteljima, pasivnim promatračima i spašavateljima

Zašto je nužno poučavanje o holokaustu?

Pouka o holokaustu važna je za svaku zemlju i za svaki narod, kako bismo svi znali i mogli na vrijeme prepoznati znakove društvenih stajališta i procesa koji pogoduju totalnom obezvrjeđivanju i uništavanju nekog naroda ili pripadnika neke vjere ili onih koje netko proglasi dovoljno drugačijima da više ne zavrjeđuju živjeti među nama i s nama. Glavni su ciljevi takvog poučavanja, dakako, ne samo upoznavanje polaznika Shoah akademije s holokaustom o kojem današnji mladi ljudi u Hrvatskoj ne znaju gotovo ništa, već i s cijelim kontekstom u kojem je holokaust nastao, opstao i trajao, kontekstom koji se bilo gdje i bilo kada može ponoviti.

Današnje mlade ljude treba poučiti da je holokaust bio i naša stvarnost, da se događao svuda oko nas i da je dužnost sviju nas govoriti o tome ne samo kako se nešto takvo ili nešto slično ne bi ponovilo, već kako bismo i na taj način pokazali da poštujemo i trajno se sjećamo milijuna nevinih žrtava ubijenih u holokaustu.

Mnogi od nas koji se još sjećaju nenadane pojave preživjele židovske djece, koja su nam se pridružila u osnovnoj školi, često se već desetljećima pitaju koliko bi svijet u kojem živimo bio na različite načine drugačiji, da su ostali na životu mnogi umjetnici, brojni talentirani i kreativni ljudi, izuzetni znanstvenici i inovatori, kao i tisuće dobrih ljudi koji bi ga svi zajedno učinili boljim mjestom za življenje.

Poučavanje o holokaustu koje je organizirala Shoah akademija povjerenje je multidisciplinarnom timu, čiji članovi dolaze iz niza struka. Za sada te struke uključuju, među ostalima i povijest, povijest umjetnosti, političku filozofiju, sociologiju, propagandu i psihologiju.

Tekstovi koji slijede predavanja su iz psihologije, kojima sam pokušala zahvatiti neke aspekte holokausta, ne pretendirajući nijednog trenutka da je moguće u potpunosti prikazati i shvatiti tako neopisivu strahotu kao što je bio holokaust.

O počiniteljima, pasivnim promatračima i spašavateljima

Holokaust je uistinu pokazao za što su sve ljudska bića sposobna: za kakve užase, strahote i grozote i koliko su inventivnosti u to spremna uložiti. Koncentracijski logor Auschwitz bez ikakve je sumnje bio tvornica smrti, jer se ljude ubijalo gotovo kao na

tekućoj vrpci i na tome se, kao što smo mogli vidjeti i u prije godinu dvije prikazanom BBC-jevom dokumentarcu na našoj televiziji, zaista sustavno radilo. Nacistički stručnjaci su raspravljali kako što brže ubiti što više ljudi, a glavna je svrha tih rasprava bila ne samo kako povećati broj ubijenih, jer je cilj ionako bio istrebljenje, već kako zaštititi vlastite ubojice od teških posljedica neposrednog ubijanja žrtava. Židove su, naime, u Poljskoj počele strijeljati posebne trupe vojnika (Sonderkomandos), koji su pri tome bili, dakako, direktno suočeni sa svojim žrtvama. Budući da su se neki nakon toga počeli snažno opijati i pokazivati znakove onog što bismo danas nazvali posttraumatskim stresnim poremećajem, njihovi su nadređeni užurbano tražili nove načine ubijanja u kojima se počinitelji neće trebati neposredno uočavati sa svojim žrtvama.

Kad se danas pitamo kako je bilo moguće da su toliki, zapravo milijuni ljudi, bili pasivno ili aktivno uključeni u uništavanje drugih ljudskih bića, moramo se sjetiti zakonitosti opisanih u psihologiji masa koja nas uči da će se ljudi najčešće pridružiti gomili, jer se u njezinom okrilju, ogrnuti u topao doživljaj zajedništva, osjećaju sigurnije. Kad tome dodamo višegodišnju propagandu kojom se buduće žrtve obilježavalo ne samo kao manje vrijedne, već ih se doslovno uspoređivalo sa žoharima i štakorima, tada je ta grupna povezanost koja mnoge ljude potpuno zasljepljuje, time bila još i povećana. Ljudi su se naime ujedinjavali oko zajedničkog cilja - uništavanja "štetočina", pa su mnogi smatrali da ih se to stoga uopće i ne tiče.

Bilo je dakako i onih koji nisu u tome aktivno sudjelovali, ali i pasivna podrška ili nečinjenje je također podrška. Mnogi su bili u strahu za vlastiti život i živote svojih bližnjih, pa su i zato šutjeli ili okretali glavu od onog što se događalo. Kad se ljudi osjećaju ugroženima, kad smatraju da je opasno pokazati bilo kakav znak otpora, tada je udruživanje u grupu i identificiranje s općim stavovima i mišljenjima oblik zaštite. Treba se, osim toga, sjetiti da u početku nacisti i nisu ubijali pripadnike drugih naroda ili vjera, već su 1939. godine započeli čišćenjem, kako su to oni zvali, *manje vrijednih života*, tj. osoba s psihičkim poremećajima, zaostale i invalidne djece, kao i odraslih osoba s invaliditetom, staraca, naročito onih dementnih i bolesnih. Smatra se da su na taj način ubili između 70.000 i 80.000 ljudi. I time se pomalo stvaralo okruženje u kojem postoje vrjedniji i manje vrijedni životi, pa se ove manje vrijedne može i „ukloniti“. To je bilo poznato i o tome se nije govorilo, niti su se građani tome protivili. Tako je započelo

podešavanje i pripremanje ljudi na šutnju i okretanje glave ili, stručnije rečeno, nastanak *pasivnih promatrača*.

Nakon opsežne propagande protiv Židova u kojoj su bili prikazani kao štetočine i glavni krivci za nezaposlenost i teško stanje u kojem se Njemačka tada nalazila, ljudi su uglavnom okretali glavu od činjenice da nestaju njihovi susjedi, da iz škola nestaju židovska djeca, da se prazne stanovi pored njih, u njihovoj kući, ulici, gradu. Kad je Židovima bio zabranjen rad na fakultetima pa su nestali ugledni sveučilišni profesori, liječnici, odvjetnici i tako redom, morali su svi znati što se događa, pa ipak - sve se to moglo dalje nesmetano odvijati. Ali nije tako bilo samo u Njemačkoj, već i u većini zemalja koje je Njemačka u početku rata okupirala.

Pa ipak, svugdje su postojali i ljudi koji su se odlučili pomagati progonjenim Židovima, barem u mjeri u kojoj su to mogli. Neki su ih sakrivali na svojim tavanima ili u svojim podrumima, odvodili ih u obližnja sela i zaseoke, gdje su neki ipak preživjeli holokaust. Ono što nas treba zabrinjavati jest činjenica da je takvih ljudi ipak bilo relativno malo, o čemu najviše govori broj preživjelih Židova u svim tim zemljama, pa i kod nas. Bilo je i ljudi koji i nisu htjeli skrivati same ljude, ali su im čuvali imovinu i onima koji su preživjeli i vratili tu imovinu. Ali i tih nije bilo mnogo, jer su neki od njih mirno i tu imovinu (na primjer slike, nakit) zadržali za sebe, pa ih čak nije nimalo smetalo kad bi se vlasnici vratili u kuću u kojoj su prije živjeli, pa kod svojih susjeda vidjeli na zidovima svoje slike koje su im povjerali na čuvanje.

Nakon rata psiholozi su već u Nürnbergu detaljno ispitali i testirali počinitelje, pa čak i pripadnike jedinica koje su na početku strijeljale na tisuće Židova, kako bi utvrdili karakteristike ličnosti tih ljudi. Svi, pa čak i uključeni psiholozi očekivali su da se radi o posebno zlim osobama koje su organizirale i provodile te zločine. Međutim, kao što je to već opće poznato, utvrđeno je da se radilo o sasvim običnim ljudima s, dakako, drugačijom motivacijom. Kod tih ljudi ništa nije bilo izuzetno, već su bila izuzetna samo zlodjela koja su počinili. Većina ispitanih zločinaca nije se ni po čemu razlikovala od većine ljudi: niti po njihovim sociodemografskim obilježjima, niti po osobinama ličnosti. Pretpostavlja se da je za izvođenje holokausta bilo potrebno od 100.000 do 500.000 ljudi, pa je pitanje svih pitanja kako obični ljudi počnu i nastave aktivno sudjelovati u genocidu i masovnom ubijanju? Normativna slika čovječanstva koja prevladava i koja je na neki način usporila istraživanja zla je da su ljudi racionalna

bića od kojih se može očekivati da će s drugim ljudskim bićima postupati s empatijom, ljubaznošću, poštovanjem i pristojnošću. Ali u novije vrijeme počinje se i u psihologiji sve više ispitivati zlo ili zločine, pa je tako 1999. godine jedan cijeli broj časopisa *Personality and Social Psychology Review* bio posvećen znanstveno socijalnoj perspektivi zla i nasilja.

Zlo se definira kao namjerno povređivanje drugih ljudi, što je, dakako vrlo široka definicija koja pokriva cijeli raspon zlodjela. Zlo je svaka akcija koja nanosi štetu, muku i patnju drugim ljudima, smanjuje im kvalitetu življenja, uništava njihovo dostojanstvo i sposobnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba. U ekstremnom obliku ta definicija uključuje i ubijanje. Izuzetno ljudsko zlo ne može se, dakle, svesti na jednostavnu psihijatrijsku dijagnozu, iako bismo to svi željeli, jer bi onda to zlo postojalo samo kod malog broja ljudi, a ne zapravo u svima nama.

Oklijevanje istraživača da se bave ispitivanjem zla uvjetovano je i postojanjem dvaju opravdanih strahova: od kojih je prvi da se tumačenjem ponašanja počinitelja izuzetnog zla na neki način to ponašanje opravdava. Drugim riječima, svako tumačenje neizbježno vodi do razumijevanja, oprosta ili barem nešto pozitivnijeg stava prema počiniteljima. Bruno Bettlheim, koji je preživio Dachau i Buchenwald, napisao je da se u svojem radu ograničio na istraživanja preživjelih, ali ne i počinitelja, jer da bi svako razumijevanje njihovog ponašanja moglo voditi do opraštanja.

Drugi je strah da svako tumačenje izuzetnog ljudskog zla stvara rizik za zarazu ili pojavu imitacije. Na temelju dosadašnjih ispitivanja istraživači zloćudnog ili zlog i dobrog ponašanja ljudi došli su do pretpostavke o postojanju normalne distribucije mržnje (poznate zvonolike krivulje), koja uvjetuje postojanje određenog manjeg broja počinitelja zlodjela, mnogo većeg broja pasivnih promatrača i relativno malog broja spašavatelja (namjerno iz zovem „spašavatelji“ a ne spasitelji ili spasioci jer ti nazivi već imaju svoju uvriježenu konotaciju).

Pretpostavlja se da u populaciji (svakoj!) ima oko 15% počinitelja, 70% pasivnih promatrača i oko 15% spašavatelja. Uz ovu se pretpostavku o broju pojedinih grupa u populaciji veže i pretpostavka da se počinitelji pretežno *socijalno* identificiraju, tj. vežu svoj identitet uz pripadanje određenoj grupi, dok se spašavatelji identificiraju *individualno*, kao pojedinci sa stavovima koji nisu podložni utjecaju grupe. Prema ovom modelu nastanka počinitelja, pasivnih promatrača i spašavatelja, dva odvojena identiteta

- onaj socijalno i onaj osobno definiran, razvijaju se kroz kulturu i određuju tko će postati počinitelj, promatrač ili spašavatelj.

Osobe čiji se identitet definira *kroz društvo ili grupu kojoj pripadaju* postat će u kulturi mržnje - kakva je vladala u nacističkoj Njemačkoj, počinitelji zločina. Te iste osobe u kulturi u kojoj je mržnja umjereno prisutna postati će pasivni promatrači, a u kulturi bez mržnje više će sličiti spašavateljima.

Uz umjerenu količinu i/ili snagu mržnje većina ljudi koji odrastaju u takvoj kulturi ostaje u statusu promatrača. Oni će ostati pasivni, ali ako odrastaju u kulturi spašavatelja i oni će pokazivati više prosocijalnog ponašanja.

Kod osoba s individualnim identitetom odgojenih u kulturi mržnje prosocijalno ponašanje smanjuje se na minimum. Ako odrastaju u promatračkoj, pasivnoj kulturi oni će pomagati manje, nego da su odrasli u spašavateljskoj kulturi. Spašavatelji koji odrastaju u kulturi pomaganja podignut će svoje pomagačko ponašanje na najveću razinu i spašavati druge ljude.

Ono što nas najviše zanima je tko su i kako nastaju spašavatelji, ljudi koji su spremni ugroziti vlastiti život da bi nekog spasili ili ga zaštitili od genocida. To nas, dakako, ponajviše zanima zato što želimo saznati kako bismo mogli aktivno pridonijeti povećanju broja spašavatelja u različitim društvenim sredinama.

Autori koji se bave ispitivanjem tih grupa ljudi (jedan od najpoznatijih je Steven K. Baum (2) čiji je ovo i model nastanka počinitelja, promatrača i spašavatelja), smatraju da ta individualna identifikacija ovisi o emocionalnom razvoju, pa će stoga u grupi spašavatelja biti više emocionalno zrelih i emocionalno stabilnih osoba.

Postoje dakako i drugi modeli, pa su se tako u novije vrijeme u evolucijskoj psihologiji pojavile teorije o grupnim prilagodbama koje su se kod članova određene grupe, plemena ili klana razvile tijekom evolucije. To naročito vrijedi za prilagodbe koje štite članove plemena i doprinose prikupljanju hrane. Budući da proces grupne selekcije favorizira osobine koje povećavaju relativnu sposobnost preživljavanja grupe, to bi u procesu evolucije moglo dovesti do favoriziranja altruizma. Neki istraživači smatraju da kod ljudi postoji grupna selekcija koja ide u prilog osobina koje doprinose preživljavanju pojedinca *u grupi*, a ne preživljavanju pojedinca *na račun grupe*. Pretpostavlja se, dakle, da prirodna selekcija u nekim slučajevima djeluje na grupu, a ne samo na pojedince, ali o tome se još uvijek raspravlja. Psihološke prilagodbe koje pogoduju sposobnosti

pojedince da preživi unutar grupe su mahom prosocijalne prirode, tj. usmjerene na dobrobit i drugih ljudi u grupi. To su prilagodbe koje povećavaju našu sposobnost suradnje, recipročnog altruizma, prijateljstva, suosjećanja, osjećaja za pravedno ponašanje, pa i osobnu žrtvu, što sve drži grupu ili određeno društvo na okupu.

Prema tim evolucijskim hipotezama grupna selekcija favorizira ljubaznost unutar grupe i neljubaznost, pa i zloću između grupa. Sklonost ljudskih društava da se fragmentiraju u grupe koje se natječu stvorila je um sklon predrasudama i genocidnim sukobima, s kojim svi mi i danas živimo. To bi kratko rečeno značilo da je sposobnost za zlo u svakome od nas. Mi imamo naslijeđenu tamnu stranu koja je univerzalna svim ljudima. Prirodna selekcija ostavila je duboke tragove u našim umovima, od kojih se neki odnose na sposobnost da budemo zli prema drugima čak i do provođenja genocida. I tako se u biti svaki pokušaj razumijevanja ljudi koji su izvršili genocid svodi na pokušaj razumijevanja ljudske prirode.

Kad ovim evolucijski stečenim „programima“ našeg uma dodamo kulturološke utjecaje i kulturološke modele prema kojima se odgajaju članovi pojedinih socijalnih grupa, očito je da se to zlo u nama može relativno lako aktivirati u određenoj kulturi ili uz primjenu određenih svjetonazora. Svaki svjetonazor uključuje različite pretpostavke, namjere, značenja, pravila, norme, vrijednosti, načela, običaje i aktivnosti pomoću kojih ljudi žive svoj život. Kulturološki modeli neke socijalne grupe razlikuju se u vremenu i od situacije do situacije. Ljudi se razlikuju i po tome u kojoj mjeri prihvaćaju te socijalne modele, pa nas to opet vraća na model o počiniteljima, promatračima i spašavateljima.

Zloćudne ideologije koje vode do genocida temelje se na mržnji koja se u suvremenom društvu posebno lako distribuira putem masovnih medija. Tim putem brojni ljudi mogu biti uronjeni u situacije koje ih navode na genocidna ponašanja. To zapravo znači da bi pod određenim pritiskom svatko od nas mogao u manjoj ili većoj mjeri sudjelovati u genocidu. Pa ipak, povijest nam pokazuje, a često i osobna iskustva, da postoje ljudi koji se tome mogu oduprijeti, koji imaju psihološku, moralnu i fizičku snaguda se ne pridruže gomili.

Prema modelu Stevena Bauma emocionalno razvijeni ljudi funkcioniraju na najvišoj razini življenja, pa u civilnom društvu pomažu drugima više od prosječnih osoba. U vrijeme genocida to su ljudi koji spašavaju druge. Obrnuto vrijedi za one koji su

emocionalno najmanje razvijeni (emocionalni nezreli ili emocionalno nestabilni), koji se pridržavaju socijalnih standarda i tradicije, pa se više vežu uz socijalnu grupu i osjetljiviji su na kulturološke norme. Emocionalno manje zrele osobe poslušne su, pa slušaju zapovijedi. Prema Baumu normalna distribucija mržnje odgovara emocionalnom sazrijevanju.

Temeljna je pretpostavka ovog modela da su ljudi građeni na isti način ili, točnije rečeno da njihovi mozgovi imaju istu strukturu, ali sazrijevaju različitom brzinom i u različitom stupnju, čemu dakako značajno pridonosi kultura u kojoj odrastaju i socijalne norme kojima ih se poučava.

Glavno obilježje počinitelja je nerazvijeni ili slabo razvijeni osobni identitet i pretjerano razvijeni socijalni identitet - dakle poistovjećivanje sa socijalnim normama zajednice u kojoj žive. Svi njihovi osjećaji, potrebe i misli identificiraju se s osjećajima, potrebama i mislima socijalne grupe kojoj pripadaju.

Emocionalno prosječno razvijene osobe najčešće postaju pasivni promatrači, koji se drže zakona i idu redovno u crkvu. Ovi ljudi mogu funkcionirati pridržavajući se kulturalnih standarda, ali bez emocionalne uključenosti. U standardnim testovima mentalnog zdravlja većina njih ima malo uvida u vlastito doživljavanje i ponašanje, umjerenu emocionalnu zrelost i stabilnost i slabu otpornost na stres.

Kad gledamo ponašanje Nijemaca za vrijeme nacizma onda je lakše shvatiti njihovu šutnju i činjenicu da su mnogi bili pasivni promatrači holokausta, nego njihov antisemitizam. U tadašnjoj kulturi Njemačke s velikim naglaskom na redu, čistoći, rutini i iznad svega poštivanju autoriteta i izvršavanju naloga, mnogima nije uopće padalo na pamet da se mogu i pobuniti protiv onog što se događa. Nakon emisije koju smo nedavno mogli vidjeti na njemačko-francuskom TV kanalu Arte, pitam se nije li i danas tako. Negdje 2013. ili 2014. godine slučajno sam naišla na emisiju u kojoj su prikazivali pokus u vezi s predrasudama. U jednoj mesnici stavljen je u izlog i na pult mesara natpis: "Ne prodajemo meso crvenokosima." Ljudima koji bi došli kupiti meso ljubazno se obraćao crvenokosi mladić s molbom da mu pomognu. Pri tomu bi ljude koji su čekali u redu upozorio na taj natpis i rekao: „Molim vas hoćete li kupiti meso za mene, vidite, oni ne prodaju crvenokosima.“ Užasao je podatak da je više od 90 % ljudi pogledalo taj natpis i odbilo mu pomoći. Nisu se pitali otkuda uopće ta zabrana, već su se jednostavno s njom složili. Nema sumnje da bi se kod nas to isto tako dogodilo, možda u nešto manjem

postotku, ali i to je pitanje. Ako se ne pitate zašto se bilo što ne prodaje crvenokosima, sigurno se nećete pitati zašto se ne prodaje Romima ili bilo kome drugome. U svakoj se kulturi većina ljudi priključuje grupi. Ljudi misle „Ako to svi čine, onda je valjda u redu, pa ću i ja“ ili "Valjda znaju zašto su to zabranili."

Za razliku od pasivnih promatrača, spašavatelji percipiraju druge ljude individualno i osobno, oni vide kako su drugi ljudi psihološki oblikovani, a ne vide samo socijalnu grupu kojoj pripadaju. Za spašavatelje kao da ne postoji sintagma "Svi su oni isti." Ovi ljudi imaju veći osjećaj vlastite vrijednosti i kompetentniji su na svojim radnim mjestima. Funkcioniraju autonomno, slijede univerzalne ideale i načela, a svoje potencijale ostvaruju ne povodeći se za drugima. Oni ne slijede uvijek u potpunosti ni socijalne norme, niti ono što njihova socijalna grupa kaže ili čini. Ti ljudi bolje shvaćaju kontekst i relativnost vlastitih vjerovanja i akcija, a imaju i najvišu razinu empatije. Često unutar svoje kulture nemaju visok socijalni status, jer se ne definiraju materijalnim dobrima.

Od sve te tri grupe najveću potrebu da budu normalni imaju pasivni promatrači, koji žele pripadati grupi, biti kao i svi ostali, društveno prilagođeni. U umu pasivnih promatrača biti prosječan znači biti socijalno prihvaćen i moći predvidjeti događanja u svijetu.

Kad se pitamo što je sve potrebno da bi netko bio spašavatelj, moramo se suočiti s činjenicom da je zapravo teško definirati pomaganje i spašavanje. Dio te teškoće leži u procjeni *namjere* iza pomagačkog ponašanja. Čak i počinitelji pomažu, iako je njihova motivacija drugačija od motivacije većine ljudi. Počinitelji se pitaju. „Kako će to meni koristiti?“, promatrači „Što će reći susjedi?“, a spašavatelji „Što ću ja reći sam sebi?“

Nije poznat točan broj altruističnih spašavatelja za vrijeme holokausta. Yad Vashem je do sada u cijeloj Europi proglasio 25.000 pravednika među ljudima, koje su našli među 750 milijuna ljudi! Neki povjesničari smatraju da bi broj kojeg je do sada utvrdio Yad Vashem mogao biti tri puta veći, ali to je opet samo oko 60.000. Ima podataka da je između 10 i 20% nacističkih vojnika odbilo ili izbjegavalo ubijati Židove.

Ono što se za sada tvrdi o spašavateljima je da dolaze iz mentalno zdravijih obitelji i da su bili više emocionalno uključeni. Neki istraživači smatraju da je odlučujuća obitelj u kojoj su spašavatelji odrasli, dakle odgoj, pozitivan utjecaj roditelja.

Emocionalno zdravije majke prenosile su djeci zdravije ciljeve o neovisnosti i socijalnoj kompetenciji, bile su nešto starije i bolje obrazovane od majki onih koji nisu spašavali. Spašavatelji su bili emocionalno više povezani s roditeljima, rjeđe kažnjavani, a sukobi u obitelji rješavali su se razgovorom. Pretpostavlja se da spašavatelji imaju bolje razvijeni sustav vrijednosti i osobnu odgovornost. Zbog onih koji tvrde da nema morala bez vjere, važno je istaknuti da svi spašavatelji *ne dolaze* iz religioznih obitelji.

Kirsten Monroe (10) intervjuirala je spašavatelje iz holokausta. Ona govori o njihovoj univerzalnoj moralnosti čiji je cilj ljudska dobrobit, a ne religiozno osuđivanje, sustav moralnih pravila ili pridržavanje apstraktnih moralnih načela. Vjerovanje u svetost ljudskog života bilo je ugrađeno u vlastito ja spašavatelja, pa oni i nisu imali drugog izbora nego pomagati. Oni su bili skloni ako je bilo nužno, odbaciti naučena pravila ponašanja kako bi spasili ljudski život. Njezina kolegicom Pearl Oliner (11) analizirala je podatke o spašavateljima iz holokausta i došla do rezultata koji su iznenadili teologe. Većina tih ljudi nije bila religiozna, imali su više empatije od onih koji nisu spašavali ugrožene ljude, bolje odnose u obitelji, veće samopoštovanje i snažniji osjećaj osobnog integriteta. Spašavatelji su imali i bolji odnos prema onima izvan vlastite grupe i pozitivniji stav prema Židovima. Njezina su istraživanja pokazala da su spašavatelji kod sebe i drugih posebno cijenili socijalnu odgovornost, ljubaznost i moralno ponašanje, učinkovitost, reciprocitet i sklonost pomaganju.

Stručnjaci tvrde da su i spašavatelji bili obični ljudi za koje su ključni bili situacijski faktori, ali to nije točno, jer su ispitivanja kod spašavatelja pokazala naročito visok stupanj altruizma, hrabrosti i neovisnog mišljenja - što znači da se nisu povodili za propagandom. Imali su i visok stupanj socijalne odgovornosti. Većina spašavatelja (95%) rekla je da su na spašavanje bili potaknuti potrebama žrtava, a manji postotak (26%) je naveo da su spašavali iz prijateljstva. Svi su spašavatelji umanjivali svoje zasluge: „Nisam imao izbora, morao sam pomoći“ ili „I vi bi to isto učinili za mene.“ Mnogi su dolazili iz pomagačkih zanimanja: medicinske sestre, liječnici, učitelji, savjetovatelji. Mnogi spašavatelji (50%) bili su neko vrijeme uključeni u pokret otpora ili ilegalu. Često su ta pomaganja bila ad hoc, nisu bila unaprijed planirana i spašavatelji su ih smatrali samim po sebi razumljivima, dok je oko 85% Židova smatralo ta djela hrabrima. Neki su spašavali Židove jer su to smatrali svojom dužnošću.

Za psihologiju je spašavanje i pomaganje dio šireg pojma razvoja. Moralni razvoj ima veze s donošenjem složenih prosudbi i odlučivanjem koje ne uzima u obzir samo individualne potrebe već i cijeli kontekst. Psihologe naročito zanima što navodi ljude na spašavanje u situaciji u kojoj su drugi previše prestrašeni ili čak i sudjeluju u ubijanju? Spašavatelji, na primjer, ne žele postati slavni, oni se time ni ne hvale. Čini se da su to osobe koje u smislu humanosti imaju sve što je u ljudima dobro i vrijedno. Spašavatelje čak često odbacuje i socijalna grupa kojoj pripadaju.

Spašavatelji postoje u svakoj zemlji i u svakom narodu. Možda ih u svakoj populaciji ima oko 20-30%. Možda bi ih bilo i više kad bismo djecu od malih nogu poučavali da svi ljudi imaju ista temeljna prava, pa da ih se ne smije ni u kojem slučaju diskriminirati zbog nečeg nad čim nemaju kontrole. Nitko nije odgovoran za svoju rasu, nacionalnost, podrijetlo, urođene nedostatke i slično. Kod djece i mladih ljudi trebalo bi odgojem i obrazovanjem poticati osjećaj odgovornosti za druge, visoke moralne norme, hrabrost i osjećaj da ako ne pomognu i ne zauzmu se za nevine ljude neće s tim moći živjeti.

Ljude bi trebalo poučavati i da pruže otpor ako se od njih traži nešto s čim se ne slažu (Milgramovi (9) i Zimbardovi pokusi (20)). Milgram je u svojim početnim eksperimentima našao 65% osoba koje su se podvrgavale onome što je eksperimentator od njih tražio, dakle poslušnih, ali je u dodatnom eksperimentu, kojeg je proveo s Alanom Elmsom, utvrdio da je dovoljno nekoliko pojedinaca koji će se pobuniti i koji će odbiti zadavati šokove, pa da ih većina ostalih počinje slijediti. U tom dodatnom eksperimentu bilo je samo 10% poslušnika. To znači da bi tehnike koje potiču i stimuliraju neovisno mišljenje i manje poslušnosti bile korisne za poticanje pomagačkog ponašanja.

Djecu i mlade treba odgajati u toleranciji i kod njih poticati empatiju. Na primjer, može se ljudima reći da sami sebi kažu: „Ah ova je žena majka, ja razumijem majke, neovisno o boji njihove kože ... ili „Ovaj je čovjek brat, ja razumijem braću neovisno o njihovoj nacionalnosti...“ Treba se svugdje i uvijek boriti protiv govora mržnje, treba ga i kažnjavati, kako se mržnja ne bi širila i jačala.

Kada društvo štiti spašavatelji i progoni počinitelje, tada svi ljudi u tom društvu mogu funkcionirati na najvišoj razini emocionalnog razvoja. Kad neka kultura potiče sve

što je dobro i okrenuto prema drugim ljudima, što drugima pomaže, tada će svi shvatiti da je proganjanje nevinih ljudi zato što su po nečem različiti neprihvatljivo i nepravedno.

Ali, kod nas se, na primjer, proganja zviždače i uvijek se traži krivac koji je otkrio neko nedjelo, umjesto da se kazni onaj koji ga je počinio.

Na temelju svega do sad rečeno bilo bi pogrešno pomisao da mi sami ne možemo djelovati na svoje emocionalno sazrijevanje ili na svoj položaj na krivulji počinitelja, promatrača i spašavatelja. Možemo se truditi biti tolerantni, možemo učenjem, promatranjem i promišljanjem usvojiti vrijednosti koje nam neće dopustiti da pasivno promatramo progone nevinih ljudi.

O tome na slikovit način govori i krasna indijanska legenda Cherokee Indijanaca. Kaže djed unuku: „U meni se vodi bitka između dva vuka. Jedan od njih je zlo: on je srdžba i zavist, tuga i kajanje, pohlepa i arogancija, samosažaljenje i krivnja, laž, neopravdan ponos, neopravdan osjećaj superiornosti“. Drugi je dobro: on je radost, mir, ljubav, nada, spokoj, poniznost, ljubaznost, dobrohotnost, empatija, velikodušnost, istinitost, suosjećanje i vjera. Ista se bitka vodi i u tebi i u svakoj drugoj osobi također.“ Unuk je neko vrijeme razmišljao a onda je upitao djeda: „Koji će vuk pobijediti?“ Stari je Cherokee jednostavno odgovorio: „Onaj koga hraniš.“

Dugoročne psihološke posljedice kod osoba koje su preživjele holokaust

Kad se bavimo proučavanjem ili pokušajem razumijevanja Holokausta tada nas najviše muči pitanje kako se to uopće moglo dogoditi i kakvi su to bili ljudi koji su u tome sudjelovali. Osim počinitelja, zanimaju nas, dakako i pasivni promatrači, koji samim time što se ne bore protiv takvih nedjela u njima sudjeluju. Zanima nas zašto ostaju pasivni, zašto se ne suprotstavljaju, što nam je važno kako bismo eventualno mogli uspješnije spriječiti ponavljanje takvih strahota. Treća skupina uključenih, preživjele žrtve, su u svim istraživanjima psihologije i drugih struka najmanje zastupljeni. Za to ima dakako više razloga. Znamo da su svi preživjeli bili na neki način žrtve, bilo da su prošli kroz logore ili se godinama sakrivali, pa svi istraživači pomalo i zaziru od ispitivanja žrtava, kako ih samim ispitivanjem ne bi dodatno traumatizirali. Svakom je istraživaču teško tražiti od ljudi da se sjećaju strahota kroz koje su prošli i o njima govore, iako je to izuzetno važno da bismo uopće dobili jasnu sliku svega što se za vrijeme Holokausta događalo.

Kad se bavimo ispitivanjem počinitelja tada to činimo kako bismo na temelju stečenih spoznaja o samim počiniteljima mogli što uspješnije spriječiti nastanak novih počinitelja i novih genocida. Ispitivanje žrtava ne pruža nam takve mogućnosti, jer ne možemo ljude unaprijed pripremati na to da bi jednog dana mogli postati žrtve takvih strahota. Ali ispitivanje preživjelih važno je ne samo zbog što točnijeg upoznavanja svega što se događalo, već i zbog utvrđivanja granica ljudske izdržljivosti, koja omogućuje preživljavanje i u najgorim prilikama i situacijama. Ispitivanje preživjelih žrtava posebno je važno i zbog iznalaženja načina na koje se preživjelima može pomoći da unatoč tome što su preživjeli nastave što je normalnije moguće dalje živjeti.

Psihologija se, dakako, bavila i bavi proučavanjem osoba koje su preživjele različite teške nesreće, poput rata, velikih prirodnih katastrofa, pada aviona i sudara automobila ili teških bolesti poput moždane kapi ili zloćudnih tumora. Osobe koje su preživjele takve događaje definiraju se kao osobe koje su bile suočene s velikom opasnošću ili nevoljom koju su ili već uspjele preživjeti ili se trude s time uspješno nositi nastojeći nastaviti život tamo gdje ga je neka velika nesreća prekinula.

Prvo što treba istaknuti je da je svaka osoba koja je preživjela neku tešku nesreću ili se morala suočiti s nekom teškom dijagnozom *jedinstvena*. To i nije neka novost, jer smo zapravo svi mi jedinstveni i neponovljivi, ali je to ipak važno naglasiti, jer smo svi skloni grupirati ljude u skupine u kojima sve možemo proglasiti istima ili barem vrlo sličnima. Tako su za većinu ljudi svi invalidi isti, pa sve osobe koje boluju na primjer od psorijaze ili bilo koje vidljive bolesti, pa sve osobe oboljele od raka itd. Međutim, osobe koje su oboljele od bilo koje bolesti ili koje su preživjele neke teške nesreće jedinstvene su po tome što se svaka osoba s tim nosi na svoj specifičan način. Svatko s vremenom razvije neke svoje posebne mehanizme suočavanja s tom nevoljom, načine pružanja otpora, kao i načine traženja pomoći. Svatko pokušava na neki način i osmisliti svoju bolest ili nesreću koja ga je zadesila, pa tako neki traže "krivnju" u drugima, u okolini, u svom načinu života, u nedostacima koje primjećuju u svom životu ili negativnim utjecajima kojima su izloženi u okolini u kojoj žive.

Spominjanjem utjecaja situacije ili odnosa s drugim ljudima na nastanak bolesti, već nas dovodi do prve velike razlike između osoba koje su preživjele različite prirodne katastrofe ili teške bolesti i osoba koje su preživjele Holokaust.

Prirodne katastrofe, poput potresa, erupcija vulkana, poplava ili teške bolesti nisu djelo ljudskih ruku. Prirodne katastrofe postoje, pa ako smo se zatekli na mjestu gdje se događaju one će nas zahvatiti. Postoje brojne i različite zloćudne i ne zloćudne, ali ipak fatalne bolesti koje nas mogu pogoditi, pa iako u nastanku nekih postoji i naš udjel (npr. pušenje kod nastanka raka pluća), i one nas većinom pogađaju bez naše krivnje, a svakako bez krivnje drugih ljudi.

Holokaust je bio upravo obrnuta situacija u kojoj su ljudi stradavali na različite načine *isključivo* krivnjom drugih ljudi. Ne radi se, dakako, samo o onima koji su preživjeli koncentracijske logore, već i o onima koji su preživjeli ogromne progone skrivajući se kod prijatelja ili znanaca, živeći godinama kao progonjene zvižeri - a sve zbog toga što su bili drugačiji, različiti od većine. Žrtve holokausta razlikovale su se od svojih progonitelja po etničkim, religioznim, socijalnim i kulturološkim karakteristikama. Treba, međutim, naglasiti da se većina njih smatrala ne samo Nijemcima, već su se mnogi od njih u I. svjetskom ratu i borili za svoju domovinu Njemačku, pa čak i dobili visoka odlikovanja za hrabrost. Svi su oni socijalno i kulturološki pripadali društvenim zajednicama u kojima su živjeli, ali su unatoč tome, kad je došao čas, bili proglašeni parazitima koje je trebalo uništiti.

Holokaust je bio planirano, organizirano uništavanje ljudi za koje su nacisti odlučili da ne bi trebali živjeti. Kao što je to općenito poznato, počeli su s vlastitim tj. njemačkim „nevrijednim životima“ staraca, mentalno bolesnih i tjelesnih invalida, a nastavili sa Židovima, Romima, homoseksualcima. Pri tome su glavna i najvažnija ciljna grupa bili upravo milijuni europskih Židova.

Kad je rat završio i kad su oslobođeni konclogori, a njih je bilo izuzetno mnogo diljem cijele Europe, bilo je najvažnije održati preživjele žrtve na životu. Trebalo ih je oprezno hraniti, liječiti od rana i bolesti i nekako postupno uključiti u normalan život. Mislim da nitko od vojnika koji su prvi ušli u te logore nije do kraja života zaboravio patnju i užas koju su tamo našli, kao i osjećaj bespomoćnosti pred živim ljudskim kosturima koji su još micali očima i jedva disali. Osim neposredne medicinske ili zdravstvene njege žrtava, kao i organizacije njihovog smještaja i eventualnog spajanja s preživjelim članovima obitelji, u to su vrijeme svi bili koncentrirani na hvatanje počinitelja i njihovo privođenje pravdi. To je bilo vrijeme kad se psiholozi još i nisu uključivali u pružanje pomoći žrtvama, kao što je to danas slučaj, već su se sa žrtvama

bavili uglavnom psihijatri. To se kasnije, osim u iznimnim slučajevima, pokazalo pogrešnim, jer žrtve nisu bile mentalno bolesne, već izuzetno snažno traumatizirane. Danas u svijetu, pa već i kod nas, postoje timovi psihologa za krizne intervencije koji se na primjer, nakon neke avionske ili velike prometne nesreće odmah uključuju u pružanje hitne psihološke pomoći. Oni su pri ruci osobama koje su u nesreći izgubile neku blisku osobu ili su i same bile traumatizirane u toj nesreći. Ali u ono vrijeme žrtvama holokausta još nije bila na raspolaganju takva pomoć, već se većina preživjelih vlastitim snagama i izbjegavanjem svakog razgovora o strahotama koje su doživjeli izborila za nastavak svog života.

Prvi izvještaji psihologa koji su se susreli s preživjelima iz koncentracijskih logora govorili su više o užasu kojeg su doživjeli osloboditelji nad svime što su našli u tim logorima, nego o tome kako se osjećaju preživjeli, jer je bilo gotovo nemoguće i zamisliti da ih netko u to vrijeme o tome ispituje. Bilo je vojnika koji su, suočeni sa preživjelima u konclogorima, sami postajali suicidalni, ne želeći više živjeti u svijetu u kojem je zločin te vrste i te veličine moguć.

Same žrtve, konačno spašene ali često bez ijednog preživjelog člana obitelji, nisu ni same bile ni spremne niti u stanju govoriti o onome što su proživjele, pa je tako prošao dugi niz godina prije nego što su se počele pojavljivati knjige koje su napisali preživjeli psihijatri, poput V. Frankla i B. Bettelheima, ili književnici poput P. Levija.

Zanimljivo je da mnogi preživjeli iz koncentracijskih logora godinama, pa i desetljećima nisu nikome, čak ni vlastitoj djeci, htjeli govoriti o onome što su proživjeli. Tako se prvi stručni radovi o reakcijama žrtava holokausta pojavljuju tek početkom 60-tih godina prošlog stoljeća, a tek se nakon 2000. godine pojavljuju i prve meta-analize takvih istraživanja, dakle radovi koji pokušavaju iz rezultata većeg broja istraživanja izdvojiti ono što im je zajedničko. Pri tome se najčešće radi o ispitivanju posljedica traumi ili zapravo posljedica preživljavanja genocida.

Prema opisima onih koji su preživjeli, za preživljavanje je bila bitna odluka da se preživi i učini sve što je moguće (a mogli su malo ili ništa) da se u tome uspije. Oni koji su odmah na početku odustali, ti su prvi i umirali: od gladi i užasa svuda oko njih.

Mnogi od ispitanih preživjelih kažu da je njihova osnovna strategija preživljavanja bila je preživjeti dan po dan. Mnogi kažu da su to kasnije koristili i u svom

normalnom životu kad bi ih pogodila neka bolest ili kad ih je nešto boljelo: pokušavali su opet živjeti dan po dan - dok ne prođe. Slično govore i osobe koje su preživjele rak ili neku drugu tešku bolest ili obiteljsko zlostavljanje. U situaciji u kojoj se o ničem ne može odlučivati, osim o vlastitom preživljavanju ili ne odustajanju, bitno je da o tome donosi odluku sama pogođena osoba.

Mnogi od preživjelih stekli su u tim očajnim okolnostima određenu mudrost. Shvatili su, naime, da im je za preživljavanje potreban zrak, hrana, voda i san, a to je mnogo manje od onog što većina nas misli da nam treba za održanje života. Mnogi ljudi, na primjer, misle da im je u životu nužno odobravanje drugih ljudi, zadovoljavanje potrebe da u nečem ili u svemu budu savršeni ili izuzetni ili da uvijek budu u pravu, ali sve to i još mnogo toga nije nužno za puko preživljavanje.

U Europi je 1939. godine živjelo devet milijuna Židova. Do 1945. godine bilo je ubijeno, pogubljeno, uništeno 6 milijuna Židova, pa je dakle Hitlerovo „konačno rješenje“ preživjelo tek oko 3 milijuna europskih Židova. Neki su od njih na vrijeme pobjegli iz Europe, neki su se skrivali do kraja rata, neki su pružali otpor. Postotak preživjelih razlikovao se od zemlje do zemlje, a najniži je bio za djecu. Procjenjuje se da je samo 7 % židovske djece preživjelo holokaust. To, dakako, znači da su mnogi od odraslih koji su preživjeli izgubili ne samo sve svoje starije članove obitelji, već najčešće i svoju djecu. Već sam taj gubitak bližnjih bio bi za mnoge od danas živućih ljudi dovoljan da ne prežive. Treba se samo prisjetiti boli o kojoj govore i pišu roditelji koji su u mirnodopskim prilikama zbog nesreće ili bolesti izgubili dijete. A svi oni koji su preživjeli holokaust izgubili su gotovo sve svoje bližnje i daljnje rođake i to u prilikama koje su i za svakog od njih bile jedva podnošljive za preživljavanje.

Zapravo nitko uopće ne može ni zamisliti tu količinu užasa i očaja kojoj su bili izloženi bespomoćni ljudi koje je mljela nacistička „industrija smrti“. Zbog te nemogućnosti da makar približno točno zamislimo što su ti ljudi sve prošli i proživjeli, nije tako dugo ni bilo nikakvih istraživanja osobina ličnosti ili profila preživjelih, kao ni dugotrajnih posljedica njihovih patnji. Istraživači, ljudi poput nas, koji se teško suočavamo s prirodnim umiranjem naših djedova i baka ili očeva i majki, koji često ne možemo cijeli život preboljeti gubitak jednog djeteta, nisu se dugo vremena ni usudili razgovarati s preživjelima. Eli Wiesel je napisao: „Oni koji nikada nisu tako nešto (misli

na holokaust) proživjeli neće nikada znati. Oni koji su to preživjeli neće nikada reći: ne zaista i ne sve.“

Zbog toga je i nemoguća bilo kakva generalizacija o preživjelima. Ne možemo reći da su preživjeli oni koji su bili otporni ili hrabri, ustrajni ili jako motivirani, jer su i takvi umirali. Jedino što znamo je da su svi preživjeli pokušavali preživjeti dan po dan, ali svaki od njih na svoj način i pomoću nekih svojih mehanizama, koji su se također s promjenom okolnosti mijenjali.

Kanadski psiholog Peter Suedfeld (14) objavio je 2002. godine rad u kojem tvrdi da je preživljavanje djelomično ovisilo i o izgledu pojedinca. On je ispitivao ono što je nazvao „smrtonosnim ili letalnim stereotipom“ o židovskom izgledu. Tijekom svog istraživanja razgovarao je diljem svijeta s 131 preživjelom osobom kako bi utvrdio jesu li više preživljavali oni koji su izgledali „manje židovski“. Prema tom stereotipu to su bile osobe svijetle kose i svijetle puti, s plavim ili zelenim očima. Utvrdio je da su zaista oni koji su prema stereotipu o židovskom izgledu izgledali manje židovski imali veću šansu preživljavanja, pa su uspijevali preživjeti skrivajući se kod poznanika ili susjeda. U grupi preživjelih koju je ispitao je 39 % imalo te „nežidovske tjelesne karakteristike, u usporedbi s 27 % Židova koji su živjeli u Americi i nisu bili izloženi holokaustu. U drugim ispitivanjima našao je da 34% preživjelih iz holokausta imalo ta tobože „arijevska obilježja“ prema 25 % u kontrolnoj skupini koja nije bila zahvaćena holokaustom. Očito je da je boja kose i očiju pridonosila preživljavanju, jer ih okolina nije prepoznavala kao Židove, pa su se mogli duže ili uspješnije sakrivati. Iz njegovih je istraživanja očito i da su mnogi preživjeli samo zahvaljujući slučaju ili činjenici da su njihovi progonitelji imali određeni stereotip o navodno tipičnom „židovskom izgledu“.

A kakve su bile psihološke karakteristike tih preživjelih? Raspon različitih mišljenja je ogroman. Mnogi stručnjaci i preživjeli su tvrdili da su otpornost, izdržljivost, žilavost i sebičnost bile odlučujuće karakteristike za preživljavanje. To, na primjer, tvrdi i Primo Levi, koji zaključuje da su „najbolji umrli“. Viktor Frankl, psihijatar koji je preživio holokaust i autor je logoterapije kaže da su u prosjeku mogli preživjeti samo oni koji su izgubili sve skrupule u svojoj borbi za opstanak; koji su bili spremni koristiti sva sredstva kako bi preživjeli, pa čak i grubu silu i izdaju prijatelja. “Mi koji smo se vratili znamo: najbolji su ostali tamo.“

Može li to biti istina? O tome ne postoji konsenzus, jer mnogi tvrde upravo suprotno. Oni tvrde da su preživjeli oni koji su bili altruistični, koji su suosjećali s drugim ljudima i koji su bili nesebični. Prema tom stajalištu preživjeli su se u logorima uzajamno pomagali, dijelili sve što su imali ili do čega su došli i time povećavali svoju šansu za preživljavanje. Oni bi se uzajamno negovali u bolesti, informirali o svemu što su saznali o hrani, mogućim radovima koje su obavljali za čuvare logora.

Postoje i istraživači koji su pokušali analizirati faze preživljavanja u koncentracijskim logorima. Tako neki tvrde da su zarobljenici najprije trebali preživjeti fazu šoka, ili „početni kolaps“ kad su se suočili s tim užasima. Terence Des Pres (3) opisuje da su zatvorenici svako jutro kad bi se probudili trebali učiniti taj izbor od pasivnosti do akcije, od užasa do dnevnog preživljavanja. Dakako mnogi to nisu mogli, neki nisu imali ni vremena da to učine. To su bili oni koje su ostali prozvali „hodajući mrtvi“, ljudi koji su odmah odustali, razboljeli se ili upali u situacije u kojima su ubijeni. Bruno Bettelheim tvrdi da je volja da se ostane na životu bila odlučujuća. Kad bi ju netko izgubio, kad je pao u očaj i zapravo više nije želio tako živjeti, bio je izgubljen. Ipak Bettelheim misli da je opasno usmjeriti se na ulogu pojedinca u preživljavanju. On smatra da je u koncentracijskim logorima preživljavanje vrlo malo ovisilo o tome što je pojedinac radio ili nije radio. Većina je preživjela jer ih je ili Gestapo sam pustio ili su ih na kraju spasili saveznici.

Većina preživjelih poput Bettelheima i Elija Wiesela slaže se da nema neke unificirajuće teorije o tome tko je preživio a tko nije. Sve je to bio slučaj, pa iako su neki pojedinci preživjeli zahvaljujući svojoj grubosti i egoizmu, drugi su preživjeli upravo zbog svoje solidarnosti s drugima. Nema pravila, nema uputa za ponašanje u takvim situacijama, osim odluke da treba preživjeti i da se ta odluka obnavlja iz dana u dan. Na kraju većina preživjelih smatra da su, eto, imali više sreće od onih drugih, koji nisu uspjeli preživjeti.

Mnogo je ovisilo i o logoru u kojem su bili, pa je tako Sobibor i Treblinku preživjelo, koliko se zna, samo 5 osoba. U nekim zemljama, kao u Poljskoj i Nizozemskoj poubijani su gotovo svi Židovi, dok u nekim drugim zemljama, poput Danske, Bugarske i Italije, nije bilo tako. Oni koji su bili kasnije deportirani imali su veću šansu dočekati kraj rata na životu, kao i oni koji su mogli raditi, ali mnoge žene, djeca, starci i bolesni bili su odmah poslani u smrt.

Pedeset godina nakon holokausta izraelska vlada je provela ispitivanje kojim je željela utvrditi koliko još ima preživjelih iz holokausta, pa je tako 1997. godine utvrđeno da je diljem svijeta još bilo živo između 834.000 in 960.00 tisuća onih koji su preživjeli holokaust. Najveći broj njih 360.000 – 380.00 živjelo je u Izraelu, između 140.000 do 160.000 u SAD, oko 200.000 u Sovjetskom savezu a oko 150.000 diljem Europe.

Kako su se ti muškarci i žene nosili sa životom nakon genocida? Smatralo se da velik broj preživjelih pati od tako zvanog sindroma koncentracijskog logora, to jest da su izuzetno snažno traumatizirani i puni različitih psiholoških problema, poput depresije i anksioznosti. A onda je 1992. njujorški sociolog William Helmreich (5) to sve okrenuo naglavačke. On je diljem Amerike ispitao 170 preživjelih i utvrdio da je većina bila mnogo bolje prilagođena svom novom životu nego što se to pretpostavljalo. Bili su financijski dobro zbrinuti jer su marljivo radili, bili vješti, inteligentni i skloni preuzimanju rizika; imali su stabilnije i uspješnije brakove i manje posjećivali psihoterapeute od američkih Židova. Autor koji je s njima razgovarao pretpostavio je da su im u svemu tome pomogle njihova fleksibilnost, hrabrost i inteligencija koje su imali prije samog holokausta.

Autor ispitivanja bio je kasnije napadan od mnogih, jer su mu prigovarali da je umanjio duboku psihološku traumu koju su svi oni doživjeli. On je na to odgovorio dodatnim podacima o tome kako su svi koji su preživjeli holokaust trajno preplašeni, imaju noćne more i anksiozni, a ipak uspijevaju voditi normalne živote. On tvrdi da su svi ti ljudi s kojima je razgovarao prije samog holokausta bili normalne osobe koje se nisu ničim isticale, ali su se u tim očajnim vremenima pokazali hrabrima, ustrajnim i inteligentnim. To nisu priče o izuzetnim ljudima, kaže on, već o tome kako ljudi općenito mogu biti izuzetni.

Istraživanja preživjelih iz holokausta nastavila je početkom 1990-ih godina Rachel Yehuda (6), koja je doktorirala psihologiju i neuroznanosti. Nju je zanimalo razlikuju li se veterani iz Vijetnamskog rata, od kojih su mnogi patili od posttraumatskog stresnog poremećaja, od žrtava holokausta koje su djelovale sasvim drugačije. Našla je, međutim, brojne sličnosti i utvrdila da i preživjeli iz holokausta imaju brojne simptome posttraumatskog stresnog poremećaja, samo što unatoč tome u svom svakidašnjem životu dobro funkcioniraju.

Možda nije na odmet spomenuti kratku definiciju posttraumatskog stresnog poremećaja, iako vjerujem da su nakon posljednjeg rata na našim prostorima svi manje-više s tim upoznati. PTSP smatra se psihičkim poremećajem koji je izazvan nekim izuzetnim traumatskim događajem. U izuzetne traumatske događaje ubraja se izravna ili potencijalna životna ugroženost ili mogućnost ranjavanja, prisustvovanje smrti ili ugrožavanju drugih ljudi, zatočeništvo u koncentracijskim logorima, silovanje, prirodne katastrofe, teške prometne nesreće... Neposredna reakcija na takve događaje uključuje snažan strah, osjećaj bespomoćnosti, užasnutost i niz drugih simptoma. Simptomi PTSP grupiraju se u tri grupe: u prvoj je grupi glavni simptom nametljivo doživljavanje traumatskog događaja koje se može javiti u snu, kao noćna mora, ili u budnom stanju biti izazvani nekim podražajem koji simbolizira prvobitnu traumu (npr grmljavina podsjeća ratne veterane na bojišnicu). Drugu skupinu čine simptomi izbjegavanja podražaja povezanih s traumom i čuvstvena otupjelost. U trećoj su skupini simptomi pojačane pobuđenosti, koji uključuju poremećaje spavanja, smanjenu sposobnost koncentracije i pretjerane reakcije straha na iznenadne podražaje. Uz PTSP pojavljuju se i anksioznost, depresija, osjećaj krivnje zbog preživljavanja (sindrom koncentracijskog logora), a često su i problemi na poslu i u obitelji.

Šest desetljeća nakon holokausta pojavile su se prve meta-analize dugotrajnih posljedica genocida. Traumatska iskustva preživjelih iz holokausta čine temelj za ispitivanje dugotrajnih posljedica traume na kasniju prilagodbu u životu. Ali čak 6 desetljeća nakon holokausta stručnjaci se još uvijek ne slažu o učincima tih traumatskih doživljaja. Središnje je pitanje postoji li razlika u tjelesnom i mentalnom zdravlju osoba koje su preživjele holokaust u usporedbi s onima koje nisu.

Dugotrajne posljedice holokausta mogu se ispitivati s fokusom na disfunkcije, kao što se to često radi ili s fokusom na posttraumatski rast i psihološku snagu. Pregled postojećih istraživanja pokazuje da su tijekom 1950-ih i 1960-ih godina s izvještaje o preživjelima pisali uglavnom psihijatri koji su ih liječili ili sami preživjeli holokaust (npr. Frankl). Nakon razdoblja šutnje tijekom 1970-ih godina fokus je bio preusmjeren na dugotrajne psihopatološke posljedice. Nakon toga se u 80-im godinama prošlog stoljeća posljedice holokausta ispitivalo u okviru posttraumatskog stresnog poremećaja. U posljednja dva desetljeća stručna literatura iznosi neke optimističnije rezultate, ali još

uvijek postoje suprotstavljena mišljenja, pa jedni govore o negativnim posljedicama a drugi o izdržljivosti i fleksibilnosti preživjelih.

Negativne, neprilagođene posljedice uglavnom uključuju depresiju i kroničnu anksioznost, što je zajednički nazvano *sindrom koncentracijskih logora*. Taj sindrom uključuje i emocionalne smetnje, osjećaj krivnje, nazvan krivnja zbog preživljavanja, te neke kognitivne smetnje u području pamćenja.

Simptomi preživjelih vrlo slične simptomima PTSP-a, koji je u dijagnostiku uveden 1980. godine. Velik broj istraživanja preživjelih pokazao je slične simptome. Većina njih patila je od noćnih mora, intruzivnih misli, tj. nametnutih slika i sjećanja na konclogore, emocionalne nestabilnosti, poremećaja sna. Mnogi nisu mogli prežaliti one koje su izgubili, nisu mogli izaći iz tugovanja, često praćenog srdžbom i bijesom, kao i osjećajem bespomoćnosti. Pokazalo se da su preživjeli iz holokausta imali više PTSP simptoma od kontrolnih skupina ljudi.

Zanimljivo je da je usporedba kvalitete življenja osoba koje su preživjele holokaust i usporednih grupa koje holokaustom nisu bile zahvaćene pokazala da su i jedni i drugi, unatoč simptomima od kojih su patili preživjeli iz holokausta, bili podjednako zadovoljni životom. Iako su mnogi preživjeli bili ispitivani 40 godina nakon holokausta, oni su još uvijek imali simptome PTSP-a, a ipak su živjeli zadovoljno i prilagođeno.

Očito je da unatoč tome što većina stručnjaka nije očekivala neke pozitivne posljedice u prilagodbi žrtava, one ipak postoje. Ekstremne muke ne dovode uvijek do poremećaja, naročito ne do psihijatrijskih, pa je tako utvrđeno da su neke od preživjelih žrtava holokausta bile zaista dobro prilagođene osobe. Takvi su rezultati dobiveni tek u novijim istraživanjima, koja su bila provedena od 1995. godine nadalje, dakle mnogo godina iza holokausta. Međutim, kako su ta istraživanja obuhvaćala ispitivanja cijelog života tih preživjelih, ona su mogla jasno zahvatiti i te pozitivne posljedice. Osim toga, psiholozi su u Izraelu ispitivali i reakcije preživjelih iz holokausta na nove ratove i nevolje i utvrdili da ih oni podnose mnogo bolje nego što bi se to moglo očekivati.

Sažeto rečeno: postoje brojni podaci da kod preživjelih postoje neki simptomi dugotrajnih posljedica užasnih trauma koje su doživjeli, ali istodobno i velik broj podataka o dobro prilagođenom obiteljskom i profesionalnom funkcioniranju. Pri tome mnogi istraživači tumače ovo dobro funkcioniranje preživjelih i njihovo

zadovoljstvo životom zaštitnim utjecajem trajnih brakova i obitelji koju su uspjeli stvoriti. Nisu nađene značajne razlike između preživjelih koji su nakon rata emigrirali u Izrael i onih koji su emigrirali u Ameriku i Kanadu, iako bi se moglo očekivati da će preživjeli u Izraelu, već zbog veće motivacije oko izgradnje vlastite države nakon 1948. godine, imati više pozitivnih promjena. Istraživači, međutim tvrde da je u početku preživjelima iz holokausta u Izraelu bilo teže, jer se od njih očekivalo da ne govore ili barem ne mnogo o svojim patnjama i svemu što su preživjeli. Pomanjkanje prilike da govore o svojim mukama moglo je djelovati kao dodatan rizični faktor za njihov mentalno zdravlje.

Čini se, međutim, da nije opravdano uspoređivati PTSP uzrokovan prirodnim katastrofama, teškim prometnim nesrećama ili opasnim bolestima s holokaustom ili posljedicama rata. Bitna je razlika što su u ovom drugom slučaju traume bile izazvane ljudskim djelovanjem, namjernim uništavanjem i mučenjem ljudi, a takva su iskustva daleko više traumatična od sudjelovanja u nekoj prometnoj nesreći, iako se u oba slučaja može pojaviti posttraumatska stresna reakcija. Traume uzrokovane ljudskim djelovanjem ruše vjerovanje u pravedan svijet koje većina ljudi ima, a koje se sastoji u uvjerenju da se dobrim ljudima događaju dobre a lošima loše stvari. To je vjerovanje bilo i u osnovi reakcije mnogih europskih Židova koji nisu na vrijeme pobjegli iz Europe, čvrsto vjerujući da ih nitko neće dirati, jer nisu ništa loše učinili. Zbog gubitka takvog svjetonazora ljudi se često vrlo teško oporavljaju od posljedica ratnih i sličnih traumi.

Mi smo, radeći s prognanicima, izbjeglicama i drugim stradalnicima iz Domovinskog rata, nebrojeno puta od tih ljudi čuli izjave poput „Više nikom ne mogu vjerovati“, „Protjerali su me susjedi s kojima sam uvijek živjela u slozi“ i slične. Ljudi se nakon takvih događaja i razorenog vjerovanja u pravedan svijet počinju osjećati nesigurno, preplašeno, anksiozno. Iako se iskustva naših ratnih stradalnika ne mogu uspoređivati s iskustvima onih koji su preživjeli koncentracijske logore za vrijeme holokausta, ona se mogu usporediti s iskustvima onih koji su se tijekom rata skrivali diljem Europe i tako preživjeli, kao i s činjenicom da su i naše prognanike često izdavali i protjerali susjedi s kojima su do tog trenutka živjeli u slozi.

Radeći o s našim ratnim stradalnicima (Krizmanić, M. i Kolesarić, V. (7) proveli i istraživanje pozitivnih i negativnih posljedica ratnih iskustava, polazeći od

pretpostavke da nas svaka nevolja koju smo uspjeli preživjeti može učiniti jačima, otpornijima na nove nedaće ili zahvalnima što smo ostali živi. Pomoću posebnog upitnika u kojem su bile navedene moguće pozitivne i negativne posljedice rata, ispitali smo velik broj ratnih stradalnika (prognanika, izbjeglica, ranjenika), ali i običnih građana grada Zagreba, za koje se baš ne može reći da su u ratu silno stradali. Ispitali smo nekoliko stotina ljudi i utvrdili da su oni koji su najviše stradali imali više *pozitivnih* nego negativnih psiholoških posljedica, a oni koji su najmanje stradali imali su više *negativnih* nego pozitivnih posljedica. Pozitivne posljedice bile su – i time se vraćamo na preživjele iz holokausta – što su svi počeli više cijeniti svoje obitelji, bračne ili vanbračne partnere, djecu, rođake, prijatelje - dakle bliske odnose privrženosti, a mnogo manje materijalna dobra.

Prema rezultatima ispitivanja preživjelih iz holokausta, velik broj njih uspio je ostvariti skladne obitelji, naći mnogo zadovoljstva u interpersonalnim odnosima i svom poslu, te zapravo vrlo prilagođeno živjeti svoj život unatoč svemu što su proživjeli. To nam pokazuje da i najgore životne situacije mogu, barem kod nekih ljudi, dovesti i do pozitivnih posljedica: bolje prilagođenosti životu i okolini i boljoj kvaliteti života. Kod osoba koje su preživjele holokaust posebno je važno spomenuti odsustvo mržnje. Vidjeli smo to i čuli i od preživjelih koji su nam u Židovskoj općini u Zagrebu govorili o onome što su tijekom holokausta doživjeli, a ostali su unatoč tome topli, blagi ljudi, koji o tome mogu govoriti bez mržnje i ogorčenja.

Oni koji su preživjeli stekli su nakon svega što su prošli i drugačiju hijerarhiju problema, koja ih je na drugačiji način pronijela kroz život. Ljudi koji prežive teške životne udarce prestanu mariti za ono što će drugi ljudi reći, što inače mnogima zagorčava život, ne brinu se zbog sitnica iz kojih ljudi često rade velike probleme sebi i drugima, jednom riječju, mnogo su bolje prilagođeni životu i mogu u mnogim aspektima života više cijeniti ono što imaju.

Kontradiktorni rezultati koje nalazimo u različitim istraživanjima preživjelih iz holokausta mogu biti posljedica postojanja sukobljenih utjecaja proživljenih užasa i krivnje zbog preživljavanja koja mnoge od njih progona, a s druge strane povećane prilagodljivosti da bi se sve to izdržalo, određenog pozitivnog rasta nakon svršetka rata, stvaranja drugačije hijerarhije problema i veće usmjerenosti na obitelj i društvo u kojem žive. I tako na kraju oni mogu zaista zadovoljno živjeti, govoreći sami sebi kako, evo,

unatoč svemu, imaju obitelj, djecu, unuke, a konačno i svoju državu. I još, svemu usprkos, nisu opterećeni mržnjom, pa mogu s većim zadovoljstvom živjeti svoje živote.

Vrijednosni sustav i tolerancija kao vrijednost

Neovisno o prilikama u kojima živimo, a u kojima nije teško opaziti ili čak biti izravnim ili neizravnim i nenamjernim svjedokom brojnih nemoralnih i nečasnih ponašanja, većina se ljudi ponaša pošteno, časno i manje ili više nesebično, a u užim društvenim zajednicama (rođaci, prijatelji, susjedi) još uvijek prevladava međusobno pomaganje, razumijevanje i poštenje.

Možemo, dakle, lako vidjeti kako među ljudima postoje katkada čak i velike razlike u njihovom odnosu prema drugim ljudima i društvu u cjelini, pa postaviti općenitije pitanje: što je to što navodi ljude da se ponašaju na ovaj ili onaj način?

Postavljajući to pitanje ulazimo u područje koje psiholozi nazivaju motivacijom – stanjem koje aktivira i usmjerava ponašanje, Smith i dr., (13)) odnosno «stanjem u kojem smo 'iznutra' pobuđeni nekim potrebama, porivima, težnjama, željama ili motivima, a usmjereni prema postizanju nekog cilja, koji izvana djeluje kao poticaj na naše ponašanje» Petz, (12).

Kako bismo preživjeli moramo zadovoljiti tzv. fiziološke ili biološke potrebe, kao što su primjerice potreba za kisikom, hranom, pićem, povoljnom temperaturom, izbjegavanjem boli, eliminacijom otpadnih tvari. Te se potrebe nazivaju i primarnim potrebama.

Postoje i socijalni, odnosno psihosocijalni motivi, kao što je motiv za postignućem, za moći, samopoštovanjem, društvenim priznanjem i za pripadanjem. Njih se obično naziva sekundarnima. Psihosocijalni motivi, za razliku od bioloških, ne nastaju zbog toga što nam nešto nedostaje (npr. hrana, piće), već zbog neravnoteže između čovjeka i njegove okoline Šverko i sur., (16), a stječu se iskustvom ili učenjem. Ti se motivi pod utjecajem sociokulturne okoline manifestiraju na vrlo različite načine, za razliku od bioloških potreba koje su slične kod svih ljudi, jer je struktura ljudskog organizma kod svih ljudi u osnovi jednaka.

Posebno su nam u kontekstu koji nas sada zanima, zanimljivi upravo ti socijalni motivi, naučeni u socijalnoj interakciji i zasnovani na socijalnom iskustvu. Njihov nastanak odraz je socijalne zavisnosti čovjeka u pogledu zadovoljavanja potreba, u

prvom redu onih koje se mogu zadovoljiti samo posredovanjem drugih ljudi i u odnosu s drugim ljudima.

Potrebe, želje, ciljevi, svakog čovjeka integrirani su u svojevrzni «nadsustav», vrijednosni sustav pojedinca unutar kojega postoji određeni odnos prioriteta i hijerarhijske važnosti potreba, želja i ciljeva. "Vrijednosti su skup općih uvjerenja, mišljenja i stavova o tome što je ispravno, dobro ili poželjno, koji se oblikuje tijekom procesa socijalizacije. Premda svaki pojedinac može imati svoj sustav vrijednosti, postoje i neke opće ili socijalne vrijednosti koje dominiraju u nekoj zajednici. Tipične takve vrijednosti su, na primjer, sloboda, pravda, jednakost, obrazovanje" (Šverko, 2005).

Vrijednosti treba smatrati ne samo općim, generaliziranim vjerovanjima o onome što jest ili što nije poželjno, nego, također, i motivima koji utječu na djelovanje ljudi. Vrijednosti pojedinaca temelj su njihove samoprocjene i procjene drugih ljudi i imaju glavnu ulogu u određivanju osobnih ciljeva. Vrijednosti mogu djelovati na svjesnoj razini, ali ih često čovjek nije eksplicitno svjestan, tj. rijetko ih verbalizira pri donošenju odluka o svom ponašanju. Dakako, svaki čovjek može identificirati pa i verbalizirati svoje vrijednosti i odrediti njihovu relativnu važnost.

Vrijednosti imaju kognitivne, afektivne i ponašajne sastavnice te motivacijsku komponentu koja služi ljudima u poticanju i usmjeravanju njihovih evaluacija, izbora i djelovanja. Vrijednosti upravljaju stvaranjem različitih posebnih vjerovanja i stavova te ponašanjem koje iza toga slijedi.

Prema uobičajenoj taksonomiji vrijednosti se dijele na *opće ili životne vrijednosti* i *vrijednosti prema važnim područjima*.

Opće ili životne vrijednosti obično se dijele na *osobne vrijednosti*, koje su usmjerene na samu osobu ili na sebe (primjerice, postignuće ili nezavisnost), i na *društvene (socijalne) vrijednosti*, koje su usmjerene na odnose među ljudima i na društvo. Od vrijednosti prema važnim područjima najčešće se spominju obiteljske vrijednosti, radne vrijednosti i znanstvene vrijednosti.

Kako pojedinac stječe svoj sustav vrijednosti? Ovako postavljeno pitanje podrazumijeva stajalište prema kojemu nasljeđe ne igra nikakvu ulogu u oblikovanju vrijednosnog sustava. Postoje, međutim, mišljenja, koja se temelje na evoluciji, a koja upozoravaju kako je čovjek, kao biće koje se već milijunima godina razvija u grupama,

morao razviti neke mehanizme ponašanja koja uzimaju u obzir i druge ljude u skupini kojoj pripada. Život u grupi zahtijeva prihvaćanje ili toleriranje ponašanja drugih jedinki, zahtijeva pomaganje drugima zbog vlastite zaštite i sigurnosti. Vjerojatno takva mišljenja nisu bez temelja i ne treba ih zanemarivati, iako je na današnjem stupnju razvitka čovjeka vrlo teško prepoznati ponašanja koja bi bila evolucijski uvjetovana. Jednako tako, vrlo bi teško bilo razlučiti evolucijski od društvenog udjela u razvitku i oblikovanju pojedinih vrijednosti i ponašanja kod ljudi.

Općenito prevladava mišljenje kako svaka ljudska jedinka odgojem i obrazovanjem stječe sustav vrijednosti tijekom svog razvitka od samog rođenja. To stjecanje može biti izravno i neizravno. O izravnom stjecanju govorimo u svim onim slučajevima u kojima, najprije i najviše, roditelji eksplicitno objašnjavaju svom djetetu što je dobro, što je ispravno, a što nije; kako se treba ponašati prema drugoj djeci i odraslim ljudima, kako se ponašati u različitim prilikama; što prihvaćati, a što ne prihvaćati, itd. Takvo izravno stjecanje nastavlja se u vrtiću i, zatim, tijekom čitavog školovanja. Izravno stjecanje se obogaćuje čitanjem (kad dijete nauči čitati) tekstova i knjiga koje opisuju vrijednosne sustave prikazujući pritom redovito različite primjere.

Izravno stjecanje pojmova o vrijednosnom sustavu svakako omogućuje pojedincu razvitak i racionalno oblikovanje vrijednosnog sustava, ali uz uvjet da postoji i neizravno stjecanje.

Neizravno stjecanje vrijednosnog sustava zapravo je učenje opažanjem. O učenju opažanjem govori se onda kada se nečije ponašanje mijenja pod utjecajem ponašanja nekog drugog, a taj se «drugi» tada naziva *modelom*. Kad se radi o takvom učenju kod djece i mladeži modeli su obično roditelji kao i drugi članovi obitelji (bake i djedovi, braća i sestre), zatim učitelji (uključujući i «tete» u vrtiću), suučenicima, heroji iz priča, slavni sportaši, osobe s televizije itd.

Postoje različiti čimbenici koji utječu na učinkovitosti učenja po modelu, a najvažniji od tih čimbenika su posljedice koje model snosi za svoje ponašanje. Ako dijete (ili mlada osoba) opaža da model za svoje ponašanje prima potkrepljenje, onda je ono sklonije imitirati ponašanje modela. I obrnuto, sklonost imitiranju ponašanja modela se smanjuje ako je model kažnjen za svoje ponašanje. Rezultat učenja po modelu jest, dakle, imitacija ponašanja modela, ali se to ponašanje ne mora pojaviti neposredno već se može javiti kasnije, pa čak katkada tek u odrasloj dobi, Vasta i sur., 17)

Govoreći o vrijednostima potrebno je posebno se osvrnuti na moralne vrijednosti, jer one određuju i usmjeravaju proces moralnog rasuđivanja i predstavljaju jednu od odrednica moralnog ponašanja. Moralne vrijednosti spadaju u socijalne (društvene) vrijednosti i odnose se na dva skupa društvenih interakcija, na pravdu i dobrobit.

Kad spominjemo očuvanje vrijednosti, dostojanstva i prava svakog pojedinca, nužno dolazimo do tolerancije, koja bi čak i u prilikama kad neku osobu ili skupinu ljudi i ne podnosimo, morala tim ljudima jamčiti upravo zaštitu njihove vrijednosti, dostojanstva i prava.

Toleranciju najčešće definiramo kao oblik ponašanja koji dopušta postojanje različitosti u nizu svakodnevnih navika i ponašanja, u stajalištima i svjetonazoru, izgledu, porijeklu, socijalnom statusu, obrazovanju, nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti itd. Pri tome mislimo na toleriranje svega toga kod drugih ljudi, ali i kod samih sebe, jer nas nesnošljivost prema sebi može, kao što znamo, duboko unesrećiti, Krizmanić i Kolesarić, (8).

Nije, dakako, opravdano toleranciju izjednačavati samo s ponašanjem, jer uključuje i doživljavanje. Mi se možemo tolerantno ponašati uglavnom samo u prisutnosti drugih ljudi, ali toleranciju ili netoleranciju možemo doživljavati i kad smo sami, u svojim mislima i osjećajima, tj. podnošenjem onog s čime ili s kime ne želimo biti u kontaktu i za što bismo voljeli da ne postoji. Kako doživljavanje i ponašanje nisu uvijek usklađeni, sasvim je, primjerice, moguće da se tolerantno ponašamo, iako je naš doživljaj situacije ili objekta prema kojem je naše ponašanje usmjereno - netolerantan. Međutim, kako posljedice netolerancije proizlaze uvijek iz ponašanja, neovisno o doživljaju na kojem se temelji, usmjereni smo i u razmatranjima i u ispitivanjima tolerancije ponajviše na njezine manifestacije, dakle različite oblike verbalnog i neverbalnog ponašanja.

Tolerantno ponašanje, kao što je to prikazano u tablici 1, može proizlaziti iz različitih izvora, pa tako može biti samo imitacija, može biti posljedica naučenog ponašanja ili, izraz naklonosti ili simpatije koje osjećamo prema nekome, pa smo stoga i tolerantni ili proizlaziti iz nekih stajališta, vjerovanja ili uvjerenja.

Tablica 1. Mogući izvori tolerantnog/netolerantnog ponašanja.

<i>Manja ponašanja</i>	<i>stabilnost</i>	<i>Stabilnije ponašanje</i>	<i>Najstabilnije ponašanje</i>
Imitacija		Stavovi	Vrijednosti
Stečeno, ponašanje	naučeno	Vjervanja Uvjerenja	
Emocije (naklonost, simpatija)		Motivi Samopoimanje	
Društveni pritisak			
Socijalna poželjnost			

Tolerancija će, ovisno o izvoru tolerancije, biti manje ili više stabilna ili češće ili rjeđe prisutna. Ako se radi o imitiranju ili u određenim situacijama naučenom ponašanju, ono će s vremenom ili promjenom situacije vjerojatno izbljedjeti i nestati. Tolerantno ponašanje koje proizlazi iz naklonosti ili simpatije traje koliko i ta čuvstva, što vrijedi i za netolerantno ponašanje. Ljudi mogu biti tolerantni i zbog društvenog pritiska, jer se eto "tolerancija nosi" ili jer treba biti "netolerantan", što su također prolazni oblici tolerancije, koji često nestaju s nestajanjem društvenog pritiska. Tolerantno ponašanje koje služi održavanju određene slike o sebi može biti vrlo trajno i stabilno, iako je opravdanje za njegovo postojanje samo svojevrsna sebičnost. Stajališta su, kao i motivi višestruko uvjetovana, pa će tolerancija i netolerancija u čijoj su osnovi stajališta, uvjerenja ili vjervanja biti vjerojatno trajnija.

Najbolji i najtrajniji izvor tolerancije je, dakako, uvažavanje različitosti, koje neće biti ovisno o situaciji i promjenama situacije, postojanju ili nepostojanju emocija ili društvenog pritiska, već će biti ugrađeno u naš sustav vrijednosti. To, dakako znači da toleranciju, odnosno netoleranciju tamo gdje je to prikladno, smatramo vrijednošću i to etičkom vrijednošću.

Vrijednosti ljudi i njihova vjervanja utječu, među ostalim, i na to koje informacije ljudi traže i kako interpretiraju ono što vide i čuju, što znači da vrijednosti mogu imati pozitivne, ali i negativne učinke, pa tako i pogodovati održavanju predrasuda, stereotipija, pa i netolerancije.

U usporedbi sa stavovima vrijednosti su trajnije i stabilnije, općenitije i manje vezane uz specifičan objekt ili situaciju.

Kako je već rečeno, socijalne vrijednosti odnose se na preferirane široke ciljeve i načine postizanja tih ciljeva, koji su interpersonalni i usmjereni na društvo. Međutim, važan je i odnos među vrijednostima koje imamo, tj. naš vrijednosni sustav kao cjelina. Višestruke vrijednosti koje svi imamo potencijalni su izvor interpersonalnih konflikata, a i netolerancije, jer često vrijednosti koje pripisujemo sebi ne pripisujemo drugima. Kad negiramo postojanje nekih vrijednosti kod velikih skupina ljudi, negujemo nastanak i održavanje niza etničkih predrasuda.

Moralne vrijednosti također mogu biti izvor interpersonalnih sukoba. One mogu biti i osobne i socijalne, a u oba slučaja određuju potencijalne etičke dileme koje ćemo doživjeti tijekom života: njihov opseg i životno područje u kojem se pojavljuju. Ako imamo različite moralne vrijednosti nećemo doživljavati iste moralne izazove, pa je i to jedan od izvora različitosti u našem tolerantnom i netolerantnom ponašanju. Ako je npr. naša univerzalna vrijednost da svi ljudi imaju ista prava, onda ćemo tolerantno prihvatiti školovanje malih Roma (Židova, Rusa ili Kineza...) u istoj školi s našom djecom, ako pak smatramo da samo grupa kojoj pripadamo ima sva prava, tada ćemo biti netolerantni prema mnogim drugim grupama ljudi.

Neka su ispitivanja pokazala zanimljive veze između vrijednosti i tolerancije:

1. da su ljudi koji su predani demokratskim vrijednostima tolerantniji prema nepopularnim političkim stajalištima drugih ljudi;

2. da postoji pozitivna povezanost između nekih univerzalnih vrijednosti (brige za dobrobit drugih ljudi) i spremnosti za socijalni kontakt s ljudima koji ne pripadaju našoj grupi, te

3. negativan odnos između snažne tradicionalnosti i konformnosti i tolerancije.

Kad smo govorili o izvorima tolerantnog/netolerantnog ponašanja, ustvrdili smo da je to ponašanje najstabilnije kad proizlazi iz određenih vrijednosti. Ljudi sa snažnim tradicionalnim vrijednostima, bit će neopravdano netolerantni prema mnogim novim pojavama i upravo stoga što se ta netolerancija temelji na vrijednostima, ona će biti gotovo nedostupna mijenjanju.

Ali, možda je sada vrijeme da postavimo pitanje zašto nam je uopće važna ta razlika između različitih izvora tolerantnog i netolerantnog ponašanja, a posebno između vrijednosti i stavova, interesa i preferencija? Nama bi trebalo biti najvažnije da su ljudi tolerantni tamo gdje je to poželjno, a netolerantni tamo gdje se radi o

neopravdanom ukidanju nečijih ljudskih prava (tablica 2). To nam i jest najvažnije, ali nam je isto tako važno i da ta tolerancija traje u vremenu.

Tablica 2. Primjeri poželjne/nepoželjne tolerancije i netolerancije.

<i>Tolerancija poželjna, a netolerancija nepoželjna</i>	<i>Tolerancija nepoželjna, a netolerancija poželjna</i>
- drukčiji ljudi	- diskriminacija
- drukčije ideje i stavovi	- korupcija
- različita ponašanja	- neprofesionalnost
	- nepotizam

Problem s trajanjem tolerancije je u tome što je tolerancija osjetljiva na niz faktora, pa lako i brzo nestaje. Neke smo već spomenuli kad smo govorili o izvorima tolerancije, ali na toleranciju koja nije vezana uz vrijednosni sustav djeluje i niz faktora, koji u načelu uopće ne dotiču opće stavove, poput bolesti, umora, određenih emocionalnih stanja kao što su anksioznost ili strah, stanja izazvanih nezadovoljenim potrebama poput žeđi ili gladi.

Kao što svi iz iskustva znamo, ljudi koji su umorni ili gladni, prestrašeni ili zabrinuti, vrlo lako postaju netolerantni prema svima, pa i svojim bližnjima, kod kojih ih počnu smetati ponašanja koja do tog časa možda uopće nisu ni primjećivali. Po tome se tolerancija koja je samo imitacija, naučena reakcija ili posljedica društvenog pritiska/socijalne poželjnosti često razlikuje od stava, jer nije uobičajeno da npr. gladna osoba odjednom promijeni stav prema apstraktnom slikarstvu, političkoj stranci kojoj pripada ili pobačaju. Isto vrijedi i za netoleranciju, pa će većina gladnih, žednih ili preplašenih ljudi odustati od zaštite nečijih prava ili pobune protiv govora mržnje.

Zašto je tolerancija tako osjetljiva na niz čimbenika koji inače ne djeluju na opće stavove koje ljudi imaju? Drugim riječima, zašto se tolerancija i tamo gdje postoji tako lako i brzo gubi i pretvara u svoju suprotnost - netoleranciju? I zašto nema netolerancije prema negativnim pojavama, idejama, ljudima? Ili, ako i postoji, zašto isto tako brzo i lako nestaje kao i tolerancija?

Kad govorimo o poželjnoj toleranciji tada je ključni razlog te krhkosti ili nepostojanosti činjenica, da se kod tolerancije zapravo radi o negativnom stavu koji se izražava u pozitivnom ponašanju, a kod poželjne netolerancije o pozitivnom stavu s negativnim ponašanjem.

Tako, na primjer, mnogi ljudi imaju niz predrasuda prema osobama s invaliditetom, ali će svi oni koji sebe smatraju tolerantnima (ili žele da ih drugi takvima smatraju) te negativne stavove zatomiti i ponašati se prema takvim osobama - tolerantno, pri čemu je čak i neutralno držanje zapravo pozitivno ponašanje. I obrnuto, ljudi koji su protiv proganjanja romske djece ili djece izbjeglica i prognanika koji nam dolaze iz drugih zemalja, pa prema njima imaju pozitivan stav, borit će se ako treba čak i vrlo agresivno protiv njihovog progona. Ali i ljudi koji zapravo ne podnose tu "tuđu" ili "drugačiju" djecu, ali im priznaju temeljna ljudska prava, borit će se za njih, tj. pokazati netoleranciju prema diskriminaciji te djece. Očito se i kod tolerancije i kod netolerancije može raditi o istodobnom postojanju dvaju stavova: jednom konkretnom, negativnom ili pozitivnom i drugom općenitom, koji traži zanemarivanje ovog specifičnog.

Daljnji je izvor krhkosti u tome što tolerancija traži i određenu samodisciplinu, jer pojedinac treba svladati, zatomiti svoje protivljenje nekom ili nečem, a samodisciplina je nešto što mnogim ljudima nedostaje, pa stoga lako i brzo pokažu netolerantno ponašanje. Samodisciplina, u smislu kontroliranja vlastitog ponašanja, naročito različitih socijalno manje prihvatljivih ili neprihvatljivih poriva i motiva, nužna je uz svaki oblik tolerancije koji nije potekao iz vrijednosnog sustava. Samo tolerancija koja je jedna od vrijednosti pojedinca djeluje i kao motiv koji usmjerava ponašanje, dok ostali oblici najčešće traže namjernu i usredotočenu kontrolu vlastitog ponašanja, dakle, samodisciplinu, kako se nesnošljivost koja postoji na doživljajnom planu ne bi manifestirala i u ponašanju.

Upravo zbog činjenice da kod tolerancije podnosimo nešto što nas smeta, dobar je prijevod te riječi snošljivost, pa i trpeljivost, jer obje riječi označavaju da nešto trpimo i podnosimo. U takvoj situaciji sve što nas dodatno opterećuje, smeta ili odvraća našu pažnju, djeluje negativno na opstojnost tolerancije, pa se ona u trenu urušava i nestaje. Isto, dakako, vrijedi i za netoleranciju, koja osim samodiscipline, često traži i određeni stupanj građanske hrabrosti. Svi bismo se mi, npr. trebali boriti protiv vladavine

neznanja, nepotizma, gaženja ljudskih prava, nerada, nepoštenja, korupcije, neprofesionalizma i niza drugih pojava, a ipak većina to ne čini.

Zbog različitih izvora tolerantnog ponašanja, ne možemo ljude ni dijeliti na tolerantne i netolerantne, već eventualno samo na one koji su u većem broju situacija ili prema većem broju ljudskih osobina i većem broju različitih ideja tolerantni i one koji su pretežno netolerantni. Ali kod gotovo svake osobe možemo naići na paradoksalne reakcije, pa će se tako određena osoba u nekim situacijama ponašati izuzetno tolerantno, a onda ćemo odjednom otkriti da vlastitoj supruzi ne dozvoljava uopće da ima svoje stavove, a kamoli da ih i izrazi. Takvo ponašanje posljedica je različitih izvora manifestirane tolerancije, pa u domaća četiri zida mogu prevladavati tradicionalno patrijarhalni stavovi.

Kad bi međutim tolerancija bila poučavana i demonstrirana tijekom socijalizacije kao vrijednost i to kao etička vrijednost, a ne samo kao ponašanje koje ima vrlo različite izvore ili samo kao pozitivan ili negativan stav prema nekome ili nečemu, tada bi njezina trajnost bila gotovo zajamčena, a njezina primjena mnogo šira i dosljednija. Shvatimo li toleranciju kao osobnu i socijalnu moralnu vrijednost, Vogt, (18) onda ćemo je ne samo ugraditi u sliku o sebi kao pozitivnu karakterološku komponentu, već poraditi i na njezinom prihvaćanju kao socijalne vrijednosti društva u kojem živimo.

Ostaje, međutim, otvoreno pitanje možemo li toleranciju uopće proglasiti vrijednošću? Može li tolerancija stati uz bok vrijednostima poput poštenja, marljivosti, odgovornosti? Ako se na čas zamislimo nad svojim svakodnevnim životom, u kojem tako često nailazimo na nesnošljivost prema tuđim navikama, načinim ponašanja, preferencijama, ukusu, izgledu i nizu drugih osobina i ponašanja, a i sami smo na sličan način nesnošljivi prema svojim bližnjima, prema njihovim potrebama i željama, ne bi li tada snošljivost prema ljudima oko nas zaista bila vrijednost kojoj treba težiti? Zašto bismo se smjeli rugati ako netko svim silama nastoji biti privlačan ili popularan? Šteti li time nekome? A ipak, često se tome izrugujemo. Zašto se često gotovo ponosno razbacujemo svojim predrasudama, pa javno govorimo o tome kako su npr. svi "xy-oni" glupi, a svi "yx-evi" korumpirani. Mi u svakidašnjem životu vrlo često bez ikakvog obzira marginaliziramo druge ljude zato što su npr. stari, pa im čak ni u vlastitoj obitelji ne želimo posvetiti ni svoje vrijeme ni svoje strpljenje. Neki tako zvani intelektualci često se s prezirom odnose prema neobrazovanim ili manje obrazovanim osobama, iako među

njima zasigurno ima onih koji su pametniji, pošteniji ili bolji ljudi od tih «intelektualaca».

Poučavanje tolerancije

U posljednje vrijeme često nailazimo na mišljenje da se o vrijednostima, kao i o njihovom usvajanju i poučavanju, zadnjih desetak godina sve više govori zato što su i roditelji i učitelji, pa, dakako, i djeca zabrinuti zbog povećanog nasilja u obitelji, u školama, na ulici, na poslu. Tako se, primjerice, u Living Values Education može naći (<http://livingvalues.net/values/index.html>) da se programom poučavanja treba razviti i potkrijepiti ovih dvanaest vrijednosti: suradnja, sloboda, sreća, poštenje, poniznost, ljubav, mir, poštovanje, odgovornost, iskrenost, tolerancija, sloga. Načini poučavanja su različite rasprave, osobito u vezi konkretnih slučajeva i primjera, koje se vode u različitim prilikama: u obitelji, u školi, među vršnjacima, na poslu.

Od sustava obrazovanja, posebno onog institucionaliziranog, a to su na prvom mjestu škole, očekuje se da će prenositi na učenike dominantne društvene vrijednosti, a u suvremenom društvu tu svakako spada i tolerancija. Istodobno bi sustav obrazovanja trebao detaljno poučavati i upozoravati djecu i mlade na posljedice netolerancije koje dovedene do ekstrema dovode do genocida poput holokausta.

Očito je nedvojbeno kako vrijednosti treba poučavati, ali to svakako vrijedi i za toleranciju. Kada bismo u vrijeme socijalizacije djecu brižljivo poučavali - primjerima i djelima - da su svi ljudi izjednačeni po svojim pravima, da sve ljude boli kada ih se diskriminira, vrijeđa, ponižava, izolira; da svi ljudi teže istim općim ciljevima, na koje imaju ista prava, neovisno o tome kojem narodu pripadaju, u kojeg boga vjeruju ili ne vjeruju, tada bi postupno tolerancija prema različitostima mogla biti ugrađena u vrijednosni sustav djece. Pri tome ne bismo smjeli zaboraviti u taj proces poučavanja tolerancije ugraditi i njezine granice. Od većine se ljudi razlikuju, naime i šovinsti i kriminalci i pedofili, kao i niz drugih izrazio negativnih osoba, pa ih stoga ne samo da ne treba tolerirati već upravo obrnuto: osuđivati i sprječavati u njihovom štetnom djelovanju. drugim riječima: tolerancija prestaje tamo gdje se vlastita prava (želje, prohtjevi, predrasude) ostvaruju na štetu drugih ljudi.

Dodatno što trebamo učiniti je potaknuti djecu i mlade ljude da prenauče tolerantno ponašanje, što znači da ga uče i kad su jednom shvatili u čemu se ono sastoji.

Kad bi tolerantno ponašanje bilo prenaučeno (to znači učeno i ponavljano i nakon što je već jednom usvojeno) ono bi se automatski aktiviralo u situacijama u kojima je potrebno, kao što se kod ljudi koji su zaista dobro odgojeni automatski aktivira uljudno ponašanje. Ljudi koji su naučili jesti pomoću pribora za jelo, neće niti kad jako ogladne na jelo navaliti golim rukama. Prenaučiti treba, dakako, i toleranciju i netoleranciju, pa bi tada djeca i sama reagirala kad bi vidjela maltretiranje, mučenje ili diskriminiranje druge djece.

Da bismo toleranciju mogli prenaučiti trebalo bi ju sustavno poučavati i primjerom pokazivati u obitelji, vrtiću, školi, na fakultetu, na poslu, u medijima. Trebalo bi stalno isticati pozitivne primjere, hvaliti ih i nagrađivati, a kritizirati i osuđivati nesnošljivost. Nažalost svega toga za sada još nema ili barem nema dovoljno. Ima, doduše, nekih pokušaja da se djecu u nekim vrtićima upozna s djecom s različitim oblicima invaliditeta, ali da bi tako upoznavanje zaista bilo korisno djecu bi trebalo poučiti da ova drukčija djeca ne samo imaju ista prava kao i svi drugi ljudi - što je malo djeci možda još i preteško protumačiti - već da se ova drukčija djeca osjećaju poput njih. I ta su djeca tužna kad ih se odbacuje, radosna kad se drugi s njima druže; i tu djecu boli kad ih se udari ili kad su izložena izrugivanju bilo koje vrste. I što je možda i najvažnije, da ona sama ne mogu ništa protiv činjenice da se po nečem razlikuju od većine. Treba, dakle, djeci protumačiti vezu između osobne odgovornosti i mogućnosti kontrole vlastitog ponašanja. Djeci je lako protumačiti da ne mogu biti odgovorna što vani pada kiša ili što je njihova boja kose takva kakva je, ali da jesu odgovorna ako ostavljaju igračke po cijelom stanju ili ako proliju hranu po svojoj odjeći. Djeci treba protumačiti, uvijek uz česta ponavljanja, i da nisu zaslužna ako su lijepa ili visoka, snažna ili izuzetno pametna, ali da jesu zaslužna ako su uredna, uljudna ili ljubazna s drugima. To bi zapravo ionako trebalo biti dio odgoja, pa to samo treba proširiti na primjere onih drukčijih, koji nisu ni krivi ni zaslužni što su rođeni kao Hrvati ili Srbi, Židovi ili Romi, što im nedostaje ruka ili imaju neku bolest, ali jesu krivi ako razbijaju stvari, napadaju drugu djecu ili im se izruguju i izbacuju ih iz zajedničke igre.

Roditelje bi na roditeljskim sastancima trebalo poučiti da ne mogu braniti svoj djeci da sjede u klupi s djetetom koje ima astmu ili epilepsiju ili eventualno nema jednu ruku. Trebalo bi im reći da je tolerancija različitosti znak civilizacijske razine koju je

neko društvo doseglo jer je osvijestilo činjenicu da i drugačiji ljudi imaju ista prava kao i oni.

Učitelje bi trebalo poučiti što znači aktivna tolerancija i kako će je prenijeti djeci ne samo riječima, već i svoji ponašanjem, kako će nagrađivati tolerantno ponašanje kao i netoleriranje bilo kojeg oblika diskriminacije među djecom.

Kad bi tolerancija prema drugim ljudima i njihovim stajalištima, ponašanjima i sustavima vrijednosti bila naša vrijednost, a ne samo naš stav tamo gdje nam to odgovara, mnogi bi interpersonalni odnosi bili skladniji, a tolerancija bi jednog dana možda mogla postati i moralna vrijednost društva u kojem živimo. U društvu čiji je moralni sustav i sustav vrijednosti urušen i izobličen to je teško postići, ali to ne znači da trebamo odustati od pokušaja da to postignemo.

Možda je za početak dosta samo svakom djetetu omogućiti izravan, ugodan i bezazlen dodir s različitima, pa da to postane neka mala stazica prema tolerantnijem društvu.

Korištena i preporučena literatura

1. Barel E., Van Ijzendoorn, M. H., Sagi-Schwartz, A., Bakermans-Kranenburg, J. M. *Surviving the Holocaust: A meta-analysis of the long term sequelae of a genocide.* Psychological Bulletin, 2010, 136, 5, 677-698
2. Baum, K. S. *The psychology of genocide: Perpetrators, bystanders and rescuers.* Cambridge University Press, 2008
3. Des Press, T. *An anatomy of life in the death camps,* New York: Oxford University Press, 1980
4. Fuerdi, F. *On tolerance: A defence of moral independence.* London; New York: Continuum Publishing Corporation, 2011
5. Helmreich B. W. *Against all odds: Holocaust survivors and the successful lives they made in America.* Library of conservative thought, 2nd Edition, 1995
6. Yehuda R. *Post-traumatic stress disorder,* The New England J. of Medicine, 2002, 346, 108-111
7. Krizmanić, M., Kolesarić, V. *A salutogenic model of psychosocial help,* Review of psychology, 1997, 3, 1-2, 69-75
8. Krizmanić, M. Kolesarić, V. *Tolerancija u svakidašnjem životu,* Naklada Slap, 2003
9. Milgram, S. *Behavioral study of obedience,* J. of Abnormal and Social Psychology, 1963, 67, 371-378
10. Monroe R. K. *The hand of compassion.* Princerton University Press, 2004
11. Oliner, P.S. *Do unto others.* Boulder: Westview Press, 2003
12. Petz, B. *Motivacija u:* Petz, B. i dr. psihologijski rječnik. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005
13. Smith, E.E., Nolen-Hoeksema, S., Frederickson, B.L., Loftus, G.R., Bem, D.J. i Maren, S. u Atkinson/Hilgard *Uvod u psihologiju,* Jstrebarsko, Naklada Slap, 2007
14. Suedfeld, P. *Light from the ashes: Social science careers of young Holocaust survivors and refugees,* Ann Arbor. University of Michigan Press, 2002
15. Sherwood B, *The survivors.* Grand Central Publishing, 2009,

16. Šverko, B. i sur. *Psihosocijalni aspekti izbora obrazovanja i zanimanja*. Zagreb: Naklada CDD, 1980
17. Vasta, R., Haith, M.M. i Miller, S.A. *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1998
- 18.. Vogt, P. W. *Tolerance & Education*. Thousand Oaks: SAGE Publication, 1997
- 19.. Waller, J. *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford University Press, 2007
20. Zimbardo, P.G. *Psychology of imprisonment*, 1972, *Society*, 9, 4-8

Razlozi epohalne prihvaćenosti genocida

Pored uobičajenoga tipa historijske interpretacije onoga što zovemo poviješću Holokausta ili Šoe, odnosno pored znanstveno utemeljenoga svjedočenja o prošlosti, valjalo bi, vjerujem, nešto reći i o mogućemu teorijskom pristupu koji bi imao zadaću odgovoriti na pitanje zašto se to događalo ili, da budem još precizniji, kako to da su ljudi u razmjerno dugome razdoblju mogli prihvatiti, i prihvaćali onu socijalnu praksu koja se određuje ovim terminima.

Riječ je, po mojem sudu, ponajprije o slijedu religijskih, svjetonazorskih i ideoloških opravdanja, posebne pozicije Židova, ili pozicije Židova kao odlikovane (kolektivne) žrtve u evropskoj historiji, koji gotovo tehničko-tehnološki kulminiraju nizom postupaka karakterističnih za koncentracijske logore (ili tabore, kako su ih u Hrvatskoj zvali). Drukčije rečeno, nisu ti postupci postali mogući tek tako da se jednoga dana netko sjetio i počeo uspostavljati logore, te u njih odvodi određenu skupinu ljudi, nego se radilo o višestoljetnome pripravljanju pozicije iz koje se to činilo gotovo samorazumljivim dobrom dijelu Evrope.

Ta posebnost realne društvene pozicije Židova bila je, s jedne strane, izvođena iz široko prihvaćene interpretacije klasičnih biblijskih tekstova, a, s druge strane, iz socijalne realnosti nastale s time u vezi. Znano je, primjerice, da je Židovima stoljećima u dobrom dijelu Evrope bilo zabranjeno vlasništvo nad zemljom, što je, logično, dovelo je do toga da se oni – kolektivno - pojavljuju kao avangarda Moderne, prethodnica kapitalizma, pioniri građanstva, jer su, odsječeni od zemlje, prinuđeni na gradsku, pa onda i građansku egzistenciju. Riječju, oni se specificiraju/specificirani su kao skupina ljudi koja je gotovo isključivo vezana uz život u gradu, i u tom je pogledu Židov odista paradigmatski građanin, i kao bourgeois, dakle kao građanin u proizvodnome, klasnom smislu, i kao citizen, nositelj prava u zajednici.

Oni su, istovremeno, zbog odsječenosti od epohalno prevladavajućega tipa materijalnog utemeljenja opstanka (koji je drugima samorazumljiv) veoma rano prinuđeni posebno se baviti naobrazbom svojega mlađeg naraštaja, tako da natprosječna naobraženost postaje još specifičnom karakteristikom Židova.

Treće, iz već nabrojanih razloga, Židovi su, višeznačno, pioniri kapitalizma, kao novčari, vlasnici i zelenaši - sa svim implikacijama koje to u pučkoj svijesti na različitim razinama nosi (od njihova životnog stila do - ponajprije tradicijski, ali i tržišno posredovane - povezanosti sa Židovima izvan zavičaja).

I, konačno, opet iz istih razloga, Židovi su - koliko god bili, jezično i izgledom, teško razlučivi od ostalih pripadnika niz europskih nacija - neprestance shvaćani kao neka vrst stranoga tijela, kao skupina ljudi koja nije ukorijenjena u pučko naslijeđe, odnosno u nacionalnu tradiciju. To su objektivne socijalno-povijesne karakteristike Židova koje pokazuju da su ih kao rasu izmislili nacisti i njihovi sljedbenici kako bi spram njih provodili «rasistički» program. Oni, dakle, koji to prihvaćaju, prihvaćaju nacističku tezu da su Židovi posebna rasa, što naprosto nije točno. Rasa je razmjerno precizan fizičko–antropološki vez uz izvanjske oznake koje se može prepoznavati na očigled - to je smisao rase, a ono prema čemu su Židovi bili specifični, bijahu kulturne, privredne, obrazovne i socijalne karakteristike, koje ni na koji način ne pripadaju rasi.

Uostalom, i kada su, službeno, Židovi proglašeni rasom, morali su u Njemačkoj u jesen 1935. uvesti tzv. Urede za nauk o rasi, jer nije bilo jasno i razvidno tko jest, a tko nije Židov, pa se u pojedinim slučajevima morala ispitivati tzv. 25% klauzula, odnosno ima li netko 25% židovske krvi ili ne, dakle ima li jednoga djeda ili baku koji su bili registrirani kao Židovi. I to je sasvim jasan dokaz o tomu da se ne radi o rasi, već da je rasna specifičnost Židova nacistička izmišljotina, koncentrirana na to da ideološkim opravdanjem olakša obračun sa Židovima, da Židove može proglasiti neprijateljima bez potrebe dokazivanja teze o tome kako Židovi mogu biti specifična skupina.

U Mein Kampf, Hitler je uveo i «židovsku plutokraciju» kao argument za potrebu borbe protiv njih, no ne na početku. Povezivanjem Židova s bogatunskim evropskim krugovima htio je iskoristiti socijalni, izvorno ljevičarski nastrojen napon siromašnih protiv bogatih, tako da ga također usmjeri protiv Židova. Sve to, međutim, dolazi nakon što su Židovi prokazani kao rasa i to kao penetrantna rasa, rasa koja «iznutra želi rastočiti zdravo tkivo njemačke nacije».

Sve je ovo potrebno kazati da se upozori na kontekstualnu važnost uvodnih pitanja: Kako to da su brojni ljudi prihvaćali državno organizirani progon Židova? Kako je to funkcioniralo? Na koju se tradiciju naslanjalo? To je izuzetno važno i stoga što se o tomu u katoličkoj crkvi nije govorilo sve do Ivana Pavla II., koji je smogao snage za

autokritičke riječi s time u vezi. Ne smije se ispustiti iz vida ni tradicija devetnaestostoljetnih anti-judaističkih pogroma koji na području koje danas pripada Ukrajini, Rusiji i Poljskoj i širili se preko Austrije na Njemačku vezujući se s tamošnjim, dijelom već ocrtanim tradicijama.

Sve je to preuzeto kao Hitlerov politički program u dvadesetim godinama dvadesetoga stoljeća. Koncept penetrantne rase koja razara iznutra – na neki način, pete kolone - omogućio je da se u utemeljenju protužidovskog djelovanja, koje je dovelo do toga što zovemo Holokaustom ili Šoa, pomiješaju socijalni, politički i ideologijski čimbenici. Progoni Židova nisu bili prvenstveno političke, već ideologijske naravi; značajan postotak ljudi koji su završili u logorima smatrali su se boljim Nijemcima od nekakvoga austrijskog kaplara i to su nerijetko govorili. Oni nisu bili politički neprijatelji, pa ni protivnici Nijemstva. U funkcioniranju totalitarnoga sustava došlo je, da se to nešto drukčije izrazi, do stanja koje bi se, iz tradicije političke teorije, moglo nazvati nadilaženjem Machiavellija. Njegovo se ime često rabi kao oznaka ciničnoga govora o politici - u nekim našim školskim udžbenicima pripisuje mu se, recimo, parola koju nikada nije formulirao: «Cilj opravdava sredstva». To je formulacija Ignacija De Loyole, a ne Machiavellijeva. Naprosto zato što se kod Machiavellija nikada ne radi o opravdavanju političkih čina, jer je metodički «izbacio» moral iz politike, za njega cilj može činiti neka sredstva nužnima. On prihvaća takvo tumačenje politike u kojemu se pretpostavlja nužnost da onaj tko želi doći na vlast, ili ju očuvati, eliminira protivnike, tj. sve koji ugrožavaju njegov naum. To je stoljećima smatrano izrazito ciničnom interpretacijom političkih dogodovština (premda ne i sasvim nerealističnom). Ono što je totalitarizam dvadesetoga stoljeća, međutim, činio - i u Hitlerovoj i u Staljinovoj varijanti - bilo je eliminiranje milijuna ljudi koji nisu bili - niti su željeli biti - politički protivnici vlastodržaca. Staljin je u Gulag tjerao ljude koji su se smatrali dobrim komunistima i nisu nikada doznali što su zapravo zgriješili, a Hitler je otjerao u logore stotine tisuća ljudi koji bi bili spremni boriti se za Njemačku iz različitih motiva, «samo» zato što mu je programski svjetonazor nalagao da se tih ljudi riješi kako bi očistio život njemačkog puka od Židova.

Ovdje se pojavljuje jedan psihoanalitički relevantan element koji je nevjerojatno brzo dijagnosticirao Wilhelm Reich u važnoj knjizi koja se zove Masovna psihologija fašizma. Ono što je u njoj posebno važno, osim da je i danas aktualna kad je riječ o

nacizmu i sličnim ideologijama, jest to da je napisana nekoliko mjeseci nakon što je Hitler osvojio vlast. Gotovo sve bitno za poredak u nastajanju tu je već uzeto u obzir - koncepcija straha od stranaca (posebice «unutrašnjih stranaca», Židova), za koje na službenom mjestu kaže da uvijek prljaju čistu njemačku krv, pa slijedi paradoks nacionalističkih i rasističkih predrasuda u kojima se neprijateljskoj naciji ili rasi uvijek pridaju negativne karakteristike osim jedne koja je - barem prema mojem sudu - načelno pozitivna. Naime, njima se priznaje natprosječna seksualna potencija koja ih čini opasnima za naše žene. To govore bijelci o crncima, Nijemci o Židovima, evropski sjevernjaci o južnjacima. U Njemačkoj je zato, odmah na početku nacističke vladavine, donesen zakon o zabrani rasno miješanih brakova pod prijetnjom smrtne kazne. Ta je odredba opravdavana upravo zaštitom zdrave njemačke krvi.

Prije toga je, dakako, usvojen zakon o oduzimanju «nearijevske» imovine jer je «materijalna podloga» - od koje, očito, ne polaze tek liberali i marksisti - bila prva. Valja, ipak, ponoviti - ovi su zakoni pretpostavljali ono što, na žalost, pretpostavlja i najveći dio suvremene, navodno kritičke nastrojene literature, da je židovska egzistencija neupitna, odnosno da se zna tko su Židovi, da je to samo po sebi jasno. Dakako, u «graničnim slučajevima» netko je morao odlučivati i pritom su se gdjekada miješali različiti motivi - pa odatle i legendarna rečenica: «Tko je Židov u Njemačkoj to određujem ja», jer je poneki Židov mogao biti konkretno potreban. To se je događalo u svim ovakvim režimima, u Slovačkoj, Hrvatskoj, kasnije u Mađarskoj.

Budući da je koncept Židova kao rase dvojben, događalo se je u mnogim slučajevima da je lokalnim funkcionarima, posebice onima iz tajne policije, ostavljeno na volju da neke «pomiluju», a druge pošalju u logor. Pritom se ne smije zaboraviti da se onoga časa u kojem se pristane na ispitivanje tko više ili manje pripada Židovima, implicitno prihvaća kako postoji kolektivna židovska krivica, samo treba ustanoviti tko pripada skupini krivih, a tko je eventualno iz toga izuzet. Prihvaća se klasičan model opravdanja rata (pa makar on, jedno vrijeme, bio i «samo unutrašnje raščišćavanje») koji imamo iz starogrčke tradicije, a koji polazi od toga da rat nije niz ubojstava, jer ubojstvo je usmrćivanje ljudskoga bića, dok su oni koje se u ratu ubija bića koje oni zovi oi barbaroi, barbari, ne sasvim ljudi, oni koji liče na ljude, pa ubijanje takvih bića onda nije zločin, svakako ništa usporedivo s ubijanjem «naših».

To je klasično opravdanje ubijanja «drugih» koje je, naravno, bilo lakše primijeniti kada je postojala jasna razlika kršćana i muslimana, bijelih i crnih itd., a koje postaje izvedbeno kompliciranije kada se provodi kao jedna vrsta totalitarno utemeljenoga građanskog rata, jer se događa unutar nacije (u anglo-francuskome smislu pojma). Ipak, građanski je rat ovdje kriva oznaka, jer rat označava nasilni odnos dviju strana koje imaju mogućnost oružane borbe. Ovdje se, zapravo, radi o inačici lova, sa svim ritualnim elementima koje možemo naći u Canettijevom opisu (u knjizi «Masa i moć» - za koju je šteta što se ne nalazi na popisu literature preporučene za razumijevanje teme, jer govori o njoj više no mnoge precizne historiografske raščlambe). Ritualni aspekt lova počiva na tomu da se ne lovi samo zbog prehrane već i zbog dokazivanja premoći. U lovu mi pucamo na njih, ali oni ne pucaju na nas. Mi ih lovimo i ubijamo, ili smještamo u zabrane gdje će biti čuvani, pripitomljeni, eventualno ipak likvidirani.

Židovi su u ovom kontekstu doživjeli paradoksalni, čak perverzni obrat tradicionalno prihvaćene formulacije da predstavljaju izabrani narod. Oni su, naime, bili narod izabran za žrtvu – netko ih je povijesno izabrao za tu ulogu, oni nisu bili po sebi dani kao takvi. Postoji niz elemenata koji se u židovskoj povijesti mogu pratiti, od zauzimanja Jeruzalema 70-te godine prije n.e. do u najmanju ruku 1945. godine. Pritom je u današnjoj interpretaciji čest u mnogo čemu pogrešan stav koji poziciju žrtve tumači kao moralnu poziciju. Polazi se od toga da je žrtva dobra, jer je počinitelj nedvojbeno zao. O žrtvi, međutim ne znamo je li dobra, već samo znamo da je slaba. U definiciju žrtve ne pripadaju moralne odredbe već odredbe snage i odnosi moći. Žrtva je slaba i zato je žrtva. To se egzemplarno pokazuje u mnogim udžbenicima u kojima stoji da su bili pobijeni milijuni nevinih ljudi - kao da bilo tko zaslužuje da bude ubijen u logoru, npr. Sama činjenica da je netko završio u logoru čini ga (ili ju) žrtvom jednoga represivnog aparata koji se nije trsio ni oko privida utvrđivanja individualne krivice, već je krivicu iščitavao iz imena i prezimena ili nekih drugih podataka.

Kako je već rečeno – izgled nije obećavao jasno ustanovljenje kandidata za uklanjanje. Masovno se prošireno karikaturno prikazivanje «urođene» židovske vanjštine, pripovijesti o «specifičnome židovskom profilu», «karakterističnome semitskom nosu» i sl. (poznati je filmski izraz toga pokušaja Jud Süß) pokazalo da to izvedbeno ne funkcionira, jer bi bilo premalo pravih kandidata za logore pa se moralo krenuti na ispitivanje biografskoga backgrounda. Ono što je bitno, kod Auschwitzta,

Jasenovca, Treblinke ili bilo kojeg drugog logora, jest da se ni o kakvim krivicama konkretnih ljudi čak ni formalno nije radilo. Oni su bili tjerani u logore zbog pripadnosti prokazanome kolektivu i to je po sebi bio zločin. Jesu li neki od tih ljudi – inače - bili prekršitelji zakona, lopovi ili ubojice, u tom trenutku nije bilo bitno, pa nije ni danas. U tome pogledu postoji jasna (dakako: pretežito formalna) razlika spram Staljinovih, komunističkih logora – ovdje se nije ni raspravljalo o eventualnoj krivici. To se je djelomično događalo kod Staljina s nekim nacionalnim manjinama, pretežno s Nijemcima, Tatarima, ali su, u većini slučajeva, u komunističke logore žrtve slane na osnovi fabriciranih, ali koliko-toliko individualno formuliranih optužbi (koje su, dakako, također imale kolektivističke osnove, ali iz drugoga ideologijskog utemeljenja).

U nacističkoj se pak Njemačkoj radilo isključivo o «konačnome rješenju», doslovnome istrebljenju jedne skupine ljudi zbog njihova podrijetla. Prvo i najneugodnije pitanje koje pritom treba postaviti (iako se rijetko postavlja), i koje dalekosežno uznemirava ukoliko ga se postavi ozbiljno, glasi: bi li došlo do svjetskoga rata i propasti nacizma da je Hitler bio «skromniji», i zadovoljio se time da pobije «samo» Židove na teritoriju koji je bio Njemačkoj međunarodno priznat, i da nije imao apetit za Čehoslovačkom, Poljskom, itd. Pitanja ovoga tipa su u mnogočemu nekorektna (jer su izvan kontekstualno formulirana). Ali, istovremeno ovo je važno, jer upućuje na duboki, načelni sukob koncepta suverenosti i ljudskih prava. Općenito se stoljećima smatralo neupitnim da je pravo suverene vlasti da na svojoj teritoriji izvršava vlast na način koji se toj vlasti čini prihvatljivim. Posebice kada se radilo o skupini poput Židova koji ni u drugim dijelovima Europe nisu uživali neku naročitu popularnost. Postoji stoga vjerojatnost da bi unutarnjemački obračun sa Židovima po tadašnjem konceptu moralnosti međunarodnih odnosa bio uglavnom smatran žalosnom, prostačkom, ali ipak dopustivom egzekucijom koncepta nacionalne suverenosti u pojedinoj državi.

Problem je zapravo nastao kada je Hitler krenuo na druge teritorije jer je osnova međunarodnoga prava dugo bila postavljena tako da je zločin nešto što se čini na teritoriji, pa tek potom, eventualno, na ljudima. Ubijanje ljudi je manji zločin od oduzimanja teritorija. To je reformulirana klasična seljačka logika: «Zemlja je jednom zauvijek, a djece će uvijek iznova biti.» Prema tomu, djecu dajemo, a zemlju ne. Ona je u osnovi jednog koncepta međunarodnog prava koji se danas djelomice relativira, ali je još uvijek dijelom na snazi. Tek kada je Hitler izašao izvan granica koje su Njemačkoj bile

međunarodno priznate počela je i ozbiljna javna rasprava o pogromu nad Židovima, a prije toga se to događalo uglavnom sporadično.

Drugo uznemirujuće pitanje - o kojemu se počelo raspravljati tek u osamdesetim i devedesetim godinama - jest pitanje o sudioništvu tzv. običnih ljudi, dobrih njemačkih, hrvatskih, mađarskih, slovačkih, estonskih i ostalih građana u nacističkim, ustaškim i ostalim klanjima. Jedna veoma interesantna knjiga koja se zove «Hitlerovi dragovoljni izvršitelji» zastupa - vjerojatno zaoštrenu i pretjeranu, ali ne nužno i sasvim pogrešnu - tezu da je najveći dio Nijemaca barem početka zapravo surađivao s Hitlerom na ovaj ili onaj način. Podržavali su i prihvaćali to što se događa. Nestanak milijuna ljudi – susjeda i kolega, pored ostaloga – prolazio je bez reakcije ili gotovo bez reakcije. Iz moralne filozofije znamo, doduše, da je junaštvo ili herojstvo jedna vrsta moralnoga luksuza. Nitko nema obvezu biti junakom, nitko nema obvezu žrtvovati svoj život za drugoga. I to se od ljudi, u načelu, ne može tražiti. To je, svakako, mogući odgovor u danim okolnostima totalitarnoga režima, no bilo je odista mnogo dragovoljaca koji su pritom privatno slavili poteze vlasti, prokazivali susjede-Židove, a nisu morali.

S druge strane, desetak dana nakon Hitlerove smrti, šesnaestogodišnjaci i šezdesetpetogodišnjaci su branili zadnje kuće u Berlinu protiv Rusa, ali i protiv Amerikanaca u južnome dijelu Njemačke. Bitno je, dakle, da Hitler nije bio diktator nego totalitarni vođa, a to je razlika koju gotovo nitko ne shvaća. Diktator vlada kao i totalitarni vođa zahvaljujući superiornoj moći, ali masovno-psihologijska osnova diktatorove vlasti jest strah podanika. Masovno-psihologijska osnova vlasti totalitarnoga vođe je, međutim - ljubav. Totalitarni vođe ne žive isključivo od koncentracijskih logora, jer njih ima i u netotalitarnim poretcima (premda ne sustavno i s istrebljivačkim zadaćama), niti samo od tajne policije, jer nje ima u svakom poretku (premda ne s istim ovlastima), nego od masovne ljubavi. Bit totalitarizma je masovna ljubav spram vođe. Tako je moguće shvatiti zašto su milijuni ljudi plakali kad je Staljin umro, kako su se tukli za Njemačku kad je Hitler umro, i zato je važno razlikovati poretke tipa Hitlerovoga, Staljinovoga ili Francovoga - koji su bili totalitarni – od, primjerice, poretka Ante Pavelića koji je bio zločinački diktator, ali nije bio totalitarni vođa. Pavelić je jedan jedini puta u životu govorio na masovnome mitingu, a i to mu nije dobro išlo. On je personificirao strahovladu, ali nije bio totalitarni vođa.

Pokazuje se da je masovno reproducirana ljubav idealna osnova funkcioniranja poretka koji nesmetano čini zločine. Da stvar pritom ipak nije samo političke naravi pokazuje primjer koji jednoj masovne anketi koju su provele neke engleske novine prije nekoliko godina ispitujući na uzorku od 5.000 parova. Jedno je pitanje pritom glasilo: «Bi li za Vašu vezu bio veći problem da Vaš partner: a) ubije nekoga, ili, b) da Vas prevari?». Rezultat je bio 87:13% da bi veći problem bila prijevara. Mogu voljeti nekoga tko je ubio, posebice ako me pritom branio, jer to nije protiv mene. Ali, netko tko me je prevario, meni je nešto učinio. Odatle slijedi: ljubav je jedini osjećaj koji omogućuje da se počini zločin bez grižnje savjesti. Kad ubijaju iz mržnje, ljudi imaju nečistu savjest, a kad ubijaju iz ljubavi to nije slučaj.

To je ono što omogućuje da se, pažljivije promotreno, razumije kako se ovakav poredak održavao u permanentnome kršenju osnovnih ljudskih prava, jer to većina pripadnika/pripadnica nacije koji su poredak prihvaćali nije smatrala problemom budući da se radilo o ljubavi za domovinu, o uvijek istome dokazivanju da se «zapravo branimo». Branimo se tako radikalno, jer nas «u srcu naše nacionalne egzistencije Židovi iznutra truju i razjedaju». I zato to treba «konačno riješiti». Ovakvo emocionaliziranje javnosti je veoma instrumentalno u totalitarnim poretcima upravo zato što omogućuje da se prihvate potpuno iracionalni sadržaji. Hitlerovi govori od jeseni 1943. godine uvijek završavaju pitanjem «Želite li totalni rat». I stotine tisuća ljudi urlaju – «Želimo!» Svatko je od njih, da je bio samo malo razmislio, morao znati da će barem desetina među njima poginuti u takvome ratu. Dakle, to je potpuno nesuvisao odgovor, moguć samo na temelju stvorene masovno-emocionalne veze. Ona pak slijedi iz samog zbivanja masovnoga govora u kojemu postoje samo dva subjekta; vođa–govornik i masa koja se stapa u jedno biće. To više nije skupina od pet stotina ili sto tisuća ljudi već jedno biće s tisućama tjelesa, koja kao jedno viču; «Da!», «Ne!», «Heil!», «Naprijed naši!», itd. Pritom lako dolazi i do gotovo potpune perceptivne blokade.

Nije to, uostalom, tako samo u političkome kontekstu; svakoga vikenda demonstriraju to tisuće ljudi, navijači nekoga kluba, koji su «vidjeli» da kožna mješnica nije prešla bijelu crtu, te nije bio gol, iako se objektivno, npr. snimkom može dokazati da jest. Zbog emocionalnoga pritiska, privrženosti «našoj stvari» (i «cosa nostra» to znači), bitno se reduciraju sposobnosti uvida u stvarnost. Ostane li se još kod nogometa pokazat će se koliko je često zamjensko identificiranje u ovakvim masovnim zgodama – što to,

naime, znači kada netko kao nogometni navijač podržava klub koji gubi utakmicu sa 6:0, tko, dakle, navija za one koji ne znaju zabiti gol, tj. ne znaju igrati nogomet, protiv onih koji zabijaju 6 golova i igraju dvije klase bolje. To, očito, nije **nogometni** navijač, jer bi inače morao biti na strani onih koji mogu zabiti šest golova, budući da je to smisao nogometa. To je, zapravo, privrženik kolektivističkog koncepta - zvao se on nacija ili klub - koji ga spoznajno invalidira.

Srećom, nogometne anestezije su najčešće svedene na vikende, one trajnije, npr. nacionalne ili svjetonazorske – koje funkcioniraju prema istom obrascu – dovode do toga da se ljudska prava ne vide kao problem kad se radi o drugima, npr. o Židovima. Tako se događalo i to da se stoljećima ne pojavljuje ni pitanje o tomu trebaju li, recimo, i žene imati pravo glasa, jer se jedna tradicija formira kao normalnost, kao što se stoljeća predrasuda spram Židova formiraju kao okvir zadane slike ohole, privilegirane manjine, sklone zavjerama, koja parazitira na zdravom nacionalnom tijelu i ne živi narodnim životom. Nema nacionalne literature u Europi u kojoj nema antisemitskih motiva, pogotovo u XIX. st. Kasnije su već naučili da se to (eksplicitno barem) ne smije. Iz toga se ne može izaći modom «političke korektnosti» koja će - zbog antisemitizma - čak tražiti zabranu izvođenja Shakespeareova «Mletačkoga trgovca». Jer, amalgam, sinteza, ili kako bi to Ante Pavelić volio reći, sljub različitih elemenata kao što su dugotrajna tradicija negativnog oposebnjivanja Židova, ono što se zvalo «Židovskom nosologijom» (nosologija je nauk o bolesnome, izopačenom), s totalitarnim poretkom koji počiva na nekritičkoj ljubavi spram vođe, posredovano emocionaliziranjem javnosti ima mogućnost pokretanja mase u jednom pravcu i s jednim ciljem.

Zašto je, na kraju, u takvome povijesnom i socijalnom kontekstu bilo važno da se jedna manjina - a iz već skiciranih razloga jasno je zašto je baš židovska manjina bila «izabrana» za to - proglasi neprijateljskom? U osnovi, zbog tri razloga; prvo zato što je priprava za svjetski rat (koji je, u smislu ideologizirano ustvrđene egzistencijske potrebe za Lebensraumom, nacistima bio programski zadan) morala početi kod kuće, a to znači da je trebalo ljude sustavno pripravljeti za ratno stanje, pored ostaloga i uvođenjem osjećaja neprijateljstva u svakodnevnicu, obučavanja za razlikovanje na razini prijatelj–neprijatelj, na razini zahtjeva da budemo svagda budni ili «spremni», kako se to kod ustaša zove. Moramo, eto, biti pripravnici za borbu. Kako? Tako da najprije unutra, kod kuće, vježbamo svijest o neprijatelju, otkrivanje, pronalaženje i eliminiranje neprijatelja.

Drugi element: manjina je bila važna kao objekt, i to baš židovska, jer je bila dobro povezana izvan nacionalnih granica pa se moglo početi pripravljanje sukobljavanje s drugima na svijetu i dokazivati da, recimo, Englezi i «nisu tako loš narod, ali su, na žalost, naivno slabi spram Židova», pa se tako olakšava priprava rata protiv onih koji nisu «niže nacije» poput Rusa, općenito Slavena, Roma, itd.

I konačno, treće, provodi se tzv. stegovna provjera: da se vidi tko je pripravan/pripravna učiniti ono što se od njega/nje traži. Prokazati Židova iz susjedstva, surađivati u odvođenju u logor, dakle, prihvatiti jednu vrst ucjene kriminalom. Jer, onaj tko je ubio ima i druge uz sebe, te se moraju međusobno podržavati kao sudruzi u zločinu, kao pripadnici nečega što se pogođeno zove zločinačkom organizacijom.

Sve su ovo skraćeno, naknadno i, naravno, rekonstruktivno izvedeni racionalni razlozi zbog kojih Holokaust ili Šoa predstavlja i nešto više od najradikalnijega nijekanja ljudskih prava, točnije: nešto gore – naime epohalnu, a za neke i trajnu, prihvatljivost takve prakse (ili, «barem», ideologije koja ju zaziva). Ovdje analitički navođene razloge za socijalnu prihvaćenost masovnoga zločina valja, u prvome redu, shvatiti kao upozorenje na moguće ponavljanje sličnih povijesnih i socijalnih složaja kako bi ih se moglo na vrijeme prepoznati.